PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Zaanstad

Gemeentebeschrijving, november 1992

Foto omslag:
Woninbouwcomplex
't Hof Saenden te
Wormerveer uit 1916 naar
ontwerp van D. Stam Gz.
Gebouwd in opdracht van
de industrieel J.A. Laan,
voor zijn gepensioneerde
werknemers.

Inhoud

Verantwoording *5*

1. Inleiding *7*

2. Bodemgesteldheid *9*
2.1 Bodem *9*
2.2 Afwatering *9*

3. Grondgebruik *13*
3.1 Algemeen *13*
3.2 Agrarisch grondgebruik *13*
3.3 Niet-agrarisch grondgebruik *14*
3.4 Landschapsbeeld *15*

4. Infrastructuur *17*
4.1 Landwegen *17*
4.2 Wateren *18*
4.2.1 De haven van Zaandam *19*
4.3 Dijken en kaden *20*
4.4 Spoorwegen *21*
4.5 Bootdiensten *21*
4.6 Militaire infrastructuur *22*

5. Nederzettingsstructuur en bebouwing *25*
5.1 Algemeen *25*
5.1.1 Bevolkingsontwikkeling *25*
5.2. Zaandam *26*
5.2.1 Haaldersbroek/Kalf *28*
5.3 Koog aan de Zaan *29*
5.4 Zaandijk *29*
5.5 Wormerveer *30*
5.6 Krommenie *32*
5.7 Westzaan *33*
5.8 West-Knollendam *34*
5.9 Nauerna *35*
5.10 Assendelft *35*
5.11 Krommeniedijk *36*
5.12 Buitengebied *37*

6. Bebouwingskarakteristiek *39*
6.1 Houtbouw *39*
6.2 L.J. Immink *40*

7. Stedebouwkundige typologie *41*

Verantwoording inventarisatie *43*

Geraadpleegde werken *45*

Tabellen bevolkingsontwikkeling *47*

Herkomst afbeeldingen *51*

Afbeeldingen *53*

Register *83*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Hiertoe wordt de gemeentelijke indeling van 14 maart 1988 (start MIP Noord-Holland) gehanteerd. Grenswijzigingen van later datum worden bij de betreffende gemeenten vermeld.

Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende gemeentebeschrijving richt zich op de gemeente Zaanstad. Voor geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in groter verband kan de MIP-regiobeschrijving IJmond en Zaanstreek worden geraadpleegd.
De gemeentebeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De gemeentebeschrijving volgt het model voor een regiobeschrijving van L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan is een bebouwingskarakteristiek, een stedebouwkundige typologie en een verantwoording van de inventarisatie toegevoegd.

De MIP-werkzaamheden betreffende de gemeente Zaanstad werden verricht door J.H.M.R van Draaijen (tekst tot 5.2, 1991) en J.A van der Hoeve (tekst van 5.2 tot 7, fotografie en beschrijving geïnventariseerde objecten en complexen, voorjaar 1992).
In oktober 1992 voerde E. van der Kleij de eindredactie.

Haarlem, november 1992.

I. Inleiding

De gemeente Zaanstad ligt in de provincie Noord-Holland en maakt deel uit van het MIP-inventarisatiegebied IJmond en Zaanstreek. De gemeente is in 1974 ontstaan door samenvoeging van zeven toen zelfstandige gemeenten: Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Westzaan en Assendelft. Tot de gemeente Zaanstad behoren tevens de buurtschappen Haaldersbroek (voorheen bij Zaandam), Krommeniedijk en Busch en Dam (Krommenie), het voormalige buurtschap Buitenhuizen (Assendelft), Nauerna (Assendelft/Westzaan) en West-Knollendam (Wormerveer).

Het grondgebied van de gemeente Zaanstad grensde op 14 april 1988 aan de gemeenten Wormer (noordoosten), Wijde Wormer (noordoosten), Oostzaan (oosten), Amsterdam (zuidoosten), Haarlemmerliede en Spaarnwoude (zuiden), Velsen (zuidwesten), Beverwijk (westen), Heemskerk (westen) en Uitgeest (noordwesten en noorden). Ter aanvulling dient hierbij vermeld te worden dat de gemeenten Wormer en Wijde Wormer per 1 januari 1991 samen met de gemeente Jisp zijn opgegaan in de gemeente Wormerland.

In 1811-12 vond een bestuurlijke herindeling plaats. Hierbij werden Krommenie en Krommeniedijk tot één gemeente verenigd en de tot dan toe zelfstandige kernen Oostzaandam en Westzaandam vormden vanaf dat moment samen de gemeente Zaandam, waaraan de naam "ville" werd verleend hoewel de plaats nooit stadsrechten verkregen heeft. In 1850 was evenwel sprake van de stad Zaandam en de dorpen Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer en Zaandijk. Voor een verdere onderverdeling in buurten en de naamgeving daarvan wordt verwezen naar de reeks kaartbeelden vanaf 1850 welke zijn bijgevoegd (nrs. 2 t/m 8) alsmede hoofdstuk 5.
Gedurende de periode 1850-1940 heeft zich een aantal grenswijzigingen voorgedaan in het gebied dat nu de gemeente Zaanstad vormt. Van belang voor de grenzen van de zuidelijke "Zaanstadgemeenten" is de aanleg van het Noordzeekanaal geweest (1865-72). Tot die tijd vormde de oeverlijn van het Wijkermeer en het IJ de zuidgrens van de gemeenten Assendelft en Westzaan. Het in het IJ gelegen eiland De Horn en de daarmee verbonden Jan Rebelle Waard behoorden tot Zaandam, alsmede het deel van het IJ dat ten noorden van De Horn lag en wel tussen de Westzaansche en de Oostzaansche Overtoom.
De gemeente Assendelft verloor de polder Buitenhuizen aan de toenmalige gemeente Spaarndam maar kreeg daarentegen een deel van de nieuwe Zuidwijkermeerpolder, alsmede de Nauernasche polder. De nieuwe Westzanerpolder kwam bij Westzaan en de Zaandammerpolder bij Zaandam. Deze laatste gemeente verwierf het noordwestelijke deel van de Amsterdammer polder maar raakte De Horn kwijt aan de gemeente Sloten. De grens ten westen van de Amsterdammerpolder liep midden door het Noordzeekanaal. De grenswijzigingen werden in de jaren 1874-77 wettelijk bekrachtigd.
In 1920 stond Zaanstad de Amsterdammerpolder af aan Amsterdam. Sindsdien loopt de zuidgrens van Zaanstad langs de noordelijk oever van het Noordzeekanaal (dit laatste geldt vanaf de Amerikahaven, waar voorheen Zijkanaal F aansloot op het Noordzeekanaal). Gedurende de MIP-periode hebben verder geen grenswijzigingen plaatsgevonden.
In 1965 vond een grenscorrectie tussen Assendelft en Krommenie plaats (de grens werd zuidwaarts verschoven). Plannen tot samenvoeging van enkele Zaangemeenten hadden al in de 19de eeuw gecirculeerd en met name in de periode na 1920 werden er veelvuldig voorstellen hiertoe gedaan, maar telkens lag één van de betrokken gemeenten dwars. Waar de bestuurlijke integratie faalde, slaagde de ruimtelijke in de 30-er jaren.

De bestuurlijke integratie werd pas in 1974 een feit.
In 1991 vond nog een grenscorrectie met de gemeente Oostzaan plaats (rond het knooppunt Zaandam A7-A8).

De gemeente Zaanstad bestrijkt een oppervlakte van 8178 ha. en telde op 31 december 1991 130.705 inwoners.

Buiten de gemeente Zaanstad bestaat het MIP-inventarisatiegebied IJmond en Zaanstreek uit de gemeenten Beverwijk, Oostzaan en Velsen.

Ten behoeve van een overzichtelijke inventarisatie is de gemeente opgedeeld in de elf MIP-deelgebieden: Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Westzaan, Nauerna, Assendelft, West-Knollendam, Krommeniedijk en buitengebied. De deelgebieden vallen voornamelijk samen met de bebouwde kommen van de diverse kernen. Het resterende gebied binnen de grenzen van de gemeente Zaanstad wordt voor het MIP buitengebied genoemd.
(Zie afbeeldingen 1 en 15)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

De bodem aan de oppervlakte in de gemeente Zaanstad bestaat grotendeels uit twee soorten gronden: veen en klei.

De veengrond is de meest verspreid voorkomende grondsoort en maakt deel uit van het veenpolderlandschap. Dit veenpolderlandschap is nog onder te verdelen in de waterrijke variant ten oosten van de Nauernasche Vaart en ten noorden van Krommenie en de minder verveende veenpolders rond Assendelft (ten westen van de Nauernasche Vaart).
De klei is alleen in het zuiden en westen de dominerende grondsoort; deze gebieden stonden in de middeleeuwen nog onder water en in verbinding met open zee (Wijkermeer en IJ). De kleigronden behoren dan ook tot het droogmakerijenlandschap. Eveneens hiertoe gerekend worden de Vlietpolder en de Assendelverveenpolder. Deze gebieden behoren qua bodemstructuur tot de veengronden maar zijn om andere redenen bij het droogmakerijenlandschap ingedeeld. De Vlietpolder was tot 1638 een klein meertje in het veengebied en is eerst toen ingepolderd, terwijl voor de Assendelverveenpolder in 1804 een concessie tot volledige vervening werd gegeven op voorwaarde dat na 50 jaar het gebied weer droggemaakt zou worden; dit geschiedde reeds in 1845.
De tot het droogmakerijenlandschap behorende kleigronden omvatten de Buitenlanden onder Assendelft, Wijk aan Zee en Duin en de Noorderbuitenwijken, gebieden welke deel uitmaakten van de Cromme IJe en het Wijkermeer, alsmede de polders die ontstaan zijn na de aanleg van het Noordzeekanaal, namelijk de Zuidwijkermeerpolder, de verenigde Nauernasche-, Westzaner- en Zaandammerpolders en de Polder VII (bij zijkanaal G).
Het grootste deel van het grondgebied van Zaanstad ligt beneden NAP, de reliëfverschillen zijn gering, tussen de 0.5 meter -NAP en 2.0 meter -NAP. Alleen de polders langs het Noordzeekanaal liggen nog ongeveer een meter lager (tot 3.5 meter -NAP in de Zaandammerpolder).
(Zie afbeeldingen 16 en 17)

2.2 Afwatering

Het grondgebied van de gemeente Zaanstad ligt met uitzondering van door mensenhanden opgeworpen kunstwerken als dijken en weglichamen beneden NAP. De afwatering geschiedt kunstmatig. Het gebied is onder te verdelen in een aantal waterstaatkundige eenheden (buiten- en binnenpolders) welke voor het merendeel afwateren op de Noordzeekanaalboezem. Enkele polders lozen echter op de Schermerboezem.

Na de indijking van grote delen van de Zaanstreek in de 13de en 14de eeuw en het aanleggen van de eerste dammen in de Zaan en de Crommenije kreeg men door veeninklinking te maken met binnendijkse wateroverlast. Vanaf de 15de eeuw werden hiertoe meerdere windmolens gebouwd die een veel grotere capaciteit bezaten dan de tot dan toe gebruikelijke hand- of paardemolens. (In het totaal hebben door de eeuwen heen in Zaanstad, inclusief Wormerland en Oostzaan, zeventien windwatermolens gefunctioneerd.) Met name in de 17de eeuw was dit systeem dus- danig geperfectioneerd dat ook plassen en meren droggelegd werden. Voor "Zaanstad" geldt dit voor de Vlietpolder in 1638. In deze situatie – kunstmatige afwatering door windmolens – kwam tot in de 19de eeuw weinig verandering.

Rond 1850 was er sprake van meer dan vijftien waterstaatkundige eenheden. Tot de buitenpolders in 1850 werden gerekend:
- de buitenlanden onder Assendelft, onbekaad en afwaterend op het Wijkermeer;
- de polder de Kaag, omkaad, met uitwateringsluis op het Wijkermeer;
- de polder Buitenhuizen, omgeven door dijk met twee uitwateringssluizen op Wijkermeer en het IJ;
- de Hem, gedeeltelijk omkaad, lozend op het IJ;
- de Wester- en Oosterhem, onbekade buitenlanden, lozend op de Voorzaan;
- de (Achter-) sluispolder omgeven door een ringkade met een houten schutsluis aan de westzijde, tevens dienstdoende als uitwateringssluis.

De polders, die in 1850 deel uitmaakten van het grondgebied van het huidige Zaanstad, waren:
- de Noordenbuitendijken, in 1719 ontstaan door nieuwe bedijking van het Wijkermeer; deze polder loosde via een duiker op de polder Assendelft (slechts een klein deel van deze polder - ten oosten van de Kil - behoort tot Zaanstad);
- de polder het Woud, voor het grootste deel behorend tot de gemeente Uitgeest, alwaar ook de afwatering gereguleerd werd door een schepradmolen, uitslaand op de Nauernasche Vaart (Schermerboezem);
- de polder Krommenie, die werd bemalen door een schepradmolen, uitmalend op de Nauernasche Vaart;
- de polder Assendelft-Noord werd bemalen door een vijzelmolen, de David, gebouwd aan de Vaartdijk nabij Krommenie en uitslaand op de Nauernasche Vaart;
- de polder Assendelft-Zuid, die werd bemalen door drie schepradmolens, waarvan één, de Student, bij Vrouwenverdriet uitsloeg op de Nauernasche Vaart en de overige twee, de Bul en de Os, aan de Zeedijk bij Nauerna gelegen uitmaalden op het IJ; een schutsluis in de Communicatieweg verbond beide polders; de kleine Vlietpolder bevond zich in de polder Assendelft-Zuid, werd in 1638 bedijkt en waterde af op de polder Assendelft-Zuid met behulp van een vijzelmolen;
- de Assendelverveenpolder, die na een volledige vervening in 1845 werd drooggemaakt; de bemaling vond plaats met behulp van een vijzelmolen, de Parel, bij Nauerna en een stoommachine, bij Vrouwenverdriet, welke slechts bij aanhoudende windstilte werd gebruikt;
- de polder Westzaan, gelegen tussen de Nauernasche Vaart en de Zaan; werd bemalen door drie schepradmolens, waarvan er twee aan de Nauernasche Vaart; te weten de Guit en 't IJzeren Varken; tevens werden ook de schutsluizen tussen Westzaan en Zaandam en te Zaandam bij een lage waterstand gebruikt als uitwateringsluizen op IJ en Voorzaan; het Karnemelkspoldertje maalde uit op de Zaan door middel van een schepradmolen;
- de polder Oostzaan, waarvan slechts een deel tot "Zaanstad" behoorde, werd bemalen door een molengang bij het Bande Gat, gelegen in de gemeente Oostzaan en uitmalend op het IJ;
- de Kalverpolder; deze maalde oorspronkelijk via een schepradmolen uit op de Wijde Wormerringvaart en later direct op de Zaan.

Buiten de hierboven vermelde watermolens bevonden zich in de polders nog vele kleine poldermolens en een netwerk van kleine sluizen en duikers voor een verdere regulering van de waterhuishouding binnen de verschillende waterstaatkundige eenheden.

Gedurende de periode 1850-1940 werden vele watermolens vervangen door stoom-, diesel- en later ook elektrische gemalen, terwijl als gevolg van de aanleg van het Noordzeekanaal tevens nieuwe polders drooggemaakt werden.
De aanleg van het Noordzeekanaal leverde een vijftal nieuwe polders op die hedentendage tot het grondgebied van Zaanstad behoren. Dit zijn:

- de Zuidwijkermeerpolder – waarvan slechts een deel tot Assendelft behoorde –, drooggemaakt in 1873 en bemalen door een stoomgemaal op het grondgebied van Wijk aan Zee en Duin, uitslaand op het Noordzeekanaal;
- de drie verenigde polders, te weten de Nauernasche, de Westzaner en de Zaandammerpolder, drooggemaakt in respectievelijk 1879, 1875 en 1874, bemalen door een stoomgemaal uit 1874 in de Zaandammerpolder aan het Noordzeekanaal, lozend op dit kanaal, en onderling verbonden door grondduikers onder de zijkanalen D en E;
- de polder VII, omkaad bij de kanalisatie van de Voorzaan en aansluitend op de voormalige landtong de Hem. Tot 1920 behoorde ook een deel van de Amsterdammerpolder –, ten zuiden van het Noordzeekanaal, bij de toenmalige gemeente Zaandam, daarna ging dit grondgebied over naar de gemeente Amsterdam.

Ook in de "oude" polders werden de windmolens geleidelijk aan vervangen door stoomgemalen. De polder Assendelft-Zuid kreeg reeds in 1872 het stoomgemaal "de Landbouw" bij Nauerna, en aan de Nauernasche Vaart bij Krommenie werd in 1891 het stoomgemaal "De David" in gebruik genomen voor de polder Assendelft-Noord. Als gevolg hiervan werden de vier watermolens overbodig, de laatste werd in 1892 gesloopt.
In de polder Krommenie werd eveneens een stoomgemaal aan de Nauernasche Vaart gebouwd. Dit gemaal reguleerde tevens het peil in de polder het Woud, die door duikers met de polder Krommenie verbonden was. De molen de Woudaap in Uitgeest, tot dan toe verantwoordelijk voor de bemaling van de polder het Woud, behield een ondersteunende functie.
In de polder Westzaan werd in 1873 het gemaal "Soeteboom" op de plaats van de Horndersluis gebouwd. Bemaling van de polder vond plaats aanvankelijk met ondersteuning van twee windvijzelmolens, "'t Leven" te Zaandijk en de "de Guit" te Westzaan. Vanaf 1884 werd tevens de bemaling van de Karnemelkspolder door de polder Westzaan op zich genomen.

Na 1900 werden de stoomgemalen en nog resterende windmolens veelal vervangen door diesel- en elektromotorgemalen. In het geval van de polder Westzaan gold dat na het verbranden van de molen "De Guit" en het in onrede geraken van de molen "'t Leven" op de plaats van de laatste in 1904 een gemaal met zuiggasmotor werd geplaatst, dat in 1916 met een elektromotor werd uitgerust.
Apart vermeld dient hier de Kalverpolder te worden, waar in 1922 een grote windmotor "De Herkules" geplaatst werd. Deze nieuwe vorm van windbemaling vond meer en meer ingang na 1910 maar vooral in kleinere uitvoeringen als weidemolentjes in verband met de relatief geringe opvoerhoogte.

Tegen 1940 is er sprake van electromotorgemalen in de Assendelverveenpolder, de Vlietpolder Assendelft-Noord, de polder Krommenie, de polder Westzaan, de Karnemelkspolder (weer overgegaan tot zelfstandige bemaling) en de Achtersluispolder, terwijl (diesel)motorgemalen de bemaling van de polder Oostzaan, de Verenigde Nauernasche-, Westzaner- en Zaandammerpolder en de Zuidwijkermeerpolder reguleren.

Na de MIP-periode zijn ook weer nieuwe elektrische gemalen in gebruik gesteld zoals bijvoorbeeld in de Nauernasche en Westzanerpolder, en de polder Assendelft-Zuid.
(Zie afbeeldingen 18 en 19)

3. Grondgebruik

3.1 Algemeen

Al in de 11de eeuw werd begonnen met het op grotere schaal ontginnen van het veen. Hiertoe werden vanuit de natuurlijke waterlopen (veenstromen) een aantal evenwijdige sloten gegraven. De hoge ligging van het veen stond natuurlijke afwatering toe en bood de gelegenheid akkerbouw te bedrijven. De inklinking van het veen maakte het gebied echter weer natter en daarmee ongeschikt voor akkerbouw.
Nieuwe veenstroken werden ontgonnen en op de oude resteerde de veeteelt. Vandaar het veelal strooksgewijze verkavelingspatroon in het veenpoldergebied. Nederzettingen ontstonden aan de grenzen van ontginningsgebieden, aan de veendijken, die werden opgeworpen tegen de wateroverlast van onontgonnen gebieden (bv. Assendelft, Westzaan). Indijking van grotere gebieden in de 13de en 14de eeuw leverde enige bescherming tegen wateroverlast van buitenaf maar het ingeklonken veen was te drassig voor de akkerbouw, al werd door bagger uit de sloten getracht het land op te hogen om enige akkerbouw te garanderen. Gevolg van dit laatste was een verbreding van vele sloten.
De afsluiting van zeegaten leverde nieuwe nederzettingen op (bijvoorbeeld Zaandam), die zich langs de dijken uitbreidden. Door de gunstige ligging bij open water werd de visserij een belangrijke bron van inkomsten, alsmede de scheepsbouw- en houtverwerkende industrie.
Vanaf de 15de eeuw kon de grondwaterstand beter gereguleerd worden met behulp van windmolens, terwijl deze later tevens in de industrie toegepast werden. Nederzettingen als Zaandam profiteerden door hun goede ligging ten opzichte van Amsterdam van de bloei van de hoofdstad in de 17de eeuw. In hoog tempo werden in de Zaanstreek molens gebouwd.
De industrie in de Zaanstreek handhaafde zich redelijk tot ver in de 18de eeuw, daarmee de omringende regio's overtreffend.
Het grondgebruik is dan grotendeels in gebruik voor veeteelt, terwijl zich met name langs de Zaan en bij de nederzettingen honderden molens met een industriële functie bevonden.
Na 1800 nam het aantal molens af maar echte wezenlijke veranderingen in het grondgebruik vonden plaats gedurende en na de MIP-periode.

3.2 Agrarisch grondgebruik

Zoals boven vermeld was het grootste deel van het grondgebied in gebruik als hooi- en weiland. Door het historisch verveningsproces is er sprake van smalle, lange kavels over het gehele gebied. Deze kavels werden soms schuin op de ontginningsas uitgezet, hierdoor is er sprake van een combinatie van stroken- en veerverkaveling binnen het Zaanse onderzoeksgebied. Daarnaast valt er een onderscheid te maken in de waterrijkdom van het gebied. De polder Assendelft bezit een strokenverkaveling met over het algemeen smalle kavelsloten, terwijl het gebied ten oosten van de Nauernasche vaart een veel waterrijker landschap toont. Dit laatste geldt ook voor de polders Krommenie en Het Woud. De na 1845 drooggemaakte Assendelverveenpolder – veenontginningsgebied – heeft een zeer regelmatige strokenverkaveling.
De buitenpolders van de westrand van de huidige gemeente Zaanstad bezitten een gevarieerd verkavelingspatroon, brede stroken in de Noorderbuitendijken en onregelmatige blokverkaveling in de overige gebieden. De niet voor de veeteelt gebruikte gronden beperkten zich voornamelijk tot de nederzettingen - veelal wegdorpen met lintbebouwing zoals Assendelft en Westzaan of dijkdorpen als Zaandijk en Zaandam. Met name in deze laatste gemeente nam de bebouwing een relatief groot deel van het grondoppervlak in beslag.

De aanleg van het Noordzeekanaal leverde een aantal voor de akkerbouw bestemde polders op. In deze polders werden met name suikerbieten, aardappelen en granen verbouwd. In deze polders is sprake van een regelmatige strokenverkaveling haaks op het Noordzeekanaal. Nadien is het agrarisch grondgebruik eigenlijk alleen nog maar afgenomen. De vanaf het derde kwart van de 19de eeuw opbloeiende industrie en de bevolkingsgroei hebben sindsdien telkens meer hectares landbouw- en veeteeltgrond opgeslokt.
Met name langs de Zaanoevers en tussen de Zaan en de spoorlijn Amsterdam-Wormerveer werden de percelen volgebouwd. Dit proces heeft zich na de MIP-periode in versneld tempo doorgezet.
In het verkavelingspatroon hebben zich nadien door ruil- en/of herkaveling wel wijzigingen voorgedaan, echter zonder het beeld wezenlijk te veranderen.

3.3 Niet-agrarisch grondgebruik

Zoals in paragraaf 3.1 reeds vermeld, werden in de 17de eeuw vele honderden industriemolens in de Zaanstreek gebouwd. Binnen de zelfstandige Zaangemeenten waren ook weer verschillen aan te wijzen in molendichtheid en het soort produkten dat verwerkt werd. De meeste molens hebben gestaan in West-Zaandam en langs de Zaanoevers. Van de verschillende bedrijfstakken waren de houtzaagmolens het meest ruim vertegenwoordigd, en dan vooral in West-Zaandam en in iets mindere mate in Oost-Zaandam en Westzaan.
De oliemolens stonden veelal direct aan de Zaan, vanaf de Kuil noordwaarts. In Koog aan de Zaan en Oost-Zaandam stonden respectievelijk een en twee meelmolens. Zaandijk kende een concentratie van papiermolens, terwijl de hennepkloppers zich met name in en rond Krommenie bevonden. Na 1750 nam het aantal molens sterk af, een daling die tot het begin van de 20ste eeuw zou duren.

In de tweede helft van de 19de eeuw viel er weer een groei te constateren in de Zaanse industrie. De veredelingsindustrie, die de Zaanstreek in met name de 17de eeuw tot grote (economische) hoogte had opgestuwd, bereikte een tweede bloeiperiode. Naast de oudere veredelingsindustrieën als houtzagerij, pellerij en olieslagerijen kwamen nieuwe bedrijfstakken als rijstpellerijen en cacao-industrie naar voren, dit als gevolg van de aanvoer van grondstoffen uit overzeese koloniën. Aanvankelijk wordt het windmolenbedrijf hiervoor opnieuw toegepast, maar onder invloed van de ontwikkelingen elders in Europa deed ook in de Zaanstreek geleidelijk aan de stoommachine haar intrede. Een grotere produktiecapaciteit was het gevolg. Deze grotere capaciteit vroeg echter ook een betere aanvoer van grondstoffen en daarmee grotere schepen. De bedrijven concentreerden zich dan ook nu direct aan de Zaan en minder in het achterland. Molens aan de Zaan worden ontdaan van hun wieken en voorzien van stoommachines en nu de noodzaak van de onderlinge afstand tussen de molens (voor de windvang) verdween, ontstond vooral langs de Zaan, maar ook aan de Nauernasche Vaart bij Krommenie, een complex van bedrijven met stoommolens, fabrieken en stoommolens.
Ook de aanleg van het Noordzeekanaal en het herprofileren van de Voorzaan droegen bij aan verplaatsing van het industrieel grondgebruik. Tel daarbij de later opkomende invloed van het wegverkeer – de wegen over de dijken langs de Zaan waren beter begaanbaar dan de paden landinwaarts – en het beeld is vrijwel compleet: de industrie concentreerde zich aan de Zaanoevers en de gebieden meer landinwaarts werden gebruikt voor de uitbreiding en aanleg van woonwijken.
De scheiding tussen wonen en werken werd steeds groter. Hoewel er huizen aan de Zaan zijn blijven staan is het aantal in de loop der tijd wel sterk gedaald.

Na 1915 vond binnen de industriële bedrijvigheid een accentverschuiving plaats. De veredelingsindustrie verloor terrein ten gevolge van de opkomst van dergelijke bedrijven uit de landen van herkomst van de grondstoffen en men concentreerde zich meer op de fabricage van eindprodukten. Dit had echter geen directe invloed op de locatie van de bedrijven.

De periode 1900-1940 gaf qua grondgebruik als belangrijkste wijziging te zien het toegenomen percentage grond gebruikt voor woningbouw. Met name het gebied tussen de Zaan en de spoorlijn Amsterdam-Uitgeest werd hiertoe gebruikt, alsmede het gebied achter de oostelijk Zaanoever ter hoogte van Zaandam. Krommenie breidde zich eveneens uit terwijl Westzaan en Assendelft juist hun agrarische karakter met lintbebouwing behielden.
Na de MIP-periode zette deze ontwikkeling zich in explosief tempo voort. Grote gebieden werden bebouwd, de afzonderlijke gemeenten groeiden aan elkaar vast. Krommenie, Wormerveer, Zaandijk, Koog aan de Zaan en Zaandam gingen een aaneengeschakeld geheel vormen; alleen Westzaan en Assendelft bleven nog enigszins geïsoleerd ten opzichte van de agglomeratie Zaanstad. In Zaandam werd de Achtersluispolder tot industrieterrein bestempeld, terwijl ook elders industrieterreinen zich uitbreidden (langs de Nauernasche Vaart bij Krommenie). De Nauernasche polder kreeg een nieuwe bestemming als vuilstortplaats. Een deel van de Noorderpolder kreeg een recreatieve groenfunctie (Jagersveld). Nieuwe woonwijken werden nu ook ten westen van de spoorlijn gebouwd (Zaandijk, Koog aan de Zaan en Zaandam) en nieuwe (autosnel)wegen gingen het gebied doorkruisen.

3.4 Landschapsbeeld

Het landschap van de gemeente Zaanstad toont een gevarieerd beeld van open weilanden en stedelijke bebouwing.
In het westen bevinden zich de weilanden, aan de noordzijde afgesloten door de spoorlijn Uitgeest-Wormerveer-Zaanstad. Oostwaarts wordt dit landschap onderbroken door de noord-zuid gerichte lintbebouwing van Assendelft. De Nauernasche vaart vormt de scheiding met het meer waterrijke polderlandschap van de polder Westzaan. Deze polder wordt onderbroken door de eveneens noord-zuid gerichte lintbebouwing van Westzaan. De bebouwing van Zaandijk, Koog aan de Zaan en Zaandam alsmede de eerder genoemde spoorlijn vormen hier de begrenzing van het open polderland. Dwars door dit gebied loopt de A8. Aan de zuid- en zuidwestzijde worden de open gebieden afgesloten door de oude dijken rond het Wijkermeer en het IJ. Ten zuiden en westen hiervan liggen de bij de aanleg van het Noordzeekanaal drooggemaakte polders.
Ten noorden van de spoorlijn Uitgeest-Zaanstad bevindt zich de bebouwing van Krommenie en Wormerveer. Ten noorden van Krommenie ligt nog een open poldergebied afgesloten door de lintbebouwing van Krommeniedijk, terwijl het strook weilanden tussen Wormerveer en West Knollendam aan de oostzijde gedomineerd wordt door silo's en fabrieken langs de Zaan. Deze bebouwing zet zich voort in zuidelijke richting naar Zaandam. Het gehele oostelijke gemeentelijke grondgebied is volgebouwd met uitzondering van de Kalverpolder en enige aangelegde groenstroken. Hoogbouw is vooral te vinden aan de oostrand van Zaandam.
De industrie concentreert zich langs de Zaan en aan de zuidrand van Zaandam. De bebouwing in Zaandam wordt gedomineerd door de kantoortoren van Albert Heijn.
(Zie afbeelding 29)

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het wegenpatroon in de gemeente Zaandstad (c.q. de voormalige zelfstandige gemeenten Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Westzaan en Assendelft) heeft gedurende de MIP-periode een aantal ingrijpende wijzigingen ondergaan. Deze veranderingen behelzen zowel verbeteringen aan bestaande wegen als ook de aanleg van vele nieuwe wegen.

Rond 1850 was er sprake van een aantal (half-) verharde wegen. Een deel van deze wegen volgde het oude dijkenpatroon, door de hogere ligging van nature de meest geschikte plaats voor landwegen. De wegen werden op of achter de dijken aangelegd. Voorbeelden hiervan waren de wegen over de dijken langs het IJ en de Zaan. Tevens waren verharde wegen te vinden op de ontginningsassen in de veenpolders. Voorbeelden hiervan waren de wegen door Assendelft (Dorpsstraat) en Westzaan. De overige wegen waren niet veel meer dan onverharde paden, vaak haaks op de Zaan naast de toen nog belangrijke sloten in het veenpolderlandschap. Langzamerhand begon het besef door te dringen dat naast goede scheepvaartverbindingen ook het wegverkeer van belang was voor de ontwikkeling van handel en industrie. De wegen over de kronkelende dijken kostten vele extra uren vanwege hun grillige en onpraktische loop. Uitvloeisel hiervan waren onder andere de Guisweg in 1848, vanuit Zaandijk westwaarts, de Zaanlandsche Communicatieweg in 1849, ter verkorting van de reisduur naar Beverwijk en de Nieuwe Rijweg, van Wormerveer naar Krommenie in 1850.
Een paar jaar tevoren was bij de droogmaking van de Assendelverveenpolder op de dijk aan de zuidzijde al een halfverharde verbinding met Nauerna tot stand gekomen.
In de tweede helft van de 19de eeuw heeft een aantal belangrijke factoren bijgedragen aan de uitbreiding van het wegennet. In de eerste plaats de aanleg van het Noordzeekanaal, aanleiding voor het maken van nieuwe polders en de aanleg van nieuwe (verharde) wegen. Ten tweede de aanleg van de spoorlijn Uitgeest-Zaandam en in een later stadium naar Amsterdam. Om de kernen langs de Zaan een behoorlijke verbinding te geven met de stations was het noodzakelijk haaks op de Zaan sloten te dempen en nieuwe straten aan te leggen, zoals de Stationsstraat te Zaandam en de Spoorstraat te Zaandijk (beide circa 1868).
De uitbreiding en de groeiende industrie noopte tot verbetering van de bestaande wegen langs de Zaan.
Noodzakelijke wegverbreding had de demping van de dijk- en wegsloten tot gevolg. Het dempen van de sloten bleef echter vooralsnog op verzet stuiten van de eigenaren van de meer in de polders gelegen industriemolens, aangezien zij voor het transport aangewezen waren op voldoende directe verbindingen met de Zaan.
De groeiende bevolking gaf evenzeer aanleiding tot het aanleggen van nieuwe straten, ten behoeve van de uitbreiding van de bebouwing. Een voorbeeld hiervan is de Wandelweg in Wormerveer, waarvan het eerste deel in 1886 tot stand kwam.
Ook langs de westrand van de gemeenten Assendelft en Krommenie werden een aantal oude dijken voorzien van verharde wegen te weten de Assendelver Zeedijk tot de Nieuwe Dijk en de Sintelweg vanaf Dam naar Busch.

Na 1900 vond de aanleg van nieuwe wegen in veel hoger tempo plaats. De bebouwing van de kernen Krommenie, Wormerveer, Zaandijk, Koog aan de Zaan en met name Zaandam groeide explosief. Hele nieuwe wijken werden ontworpen en het stratennet werd sterk uitgebreid. Bij de

bouw werd nu ook (met name na 1910) vaak direct overgegaan tot het bestraten van de nieuwe wegen.
Uitbreiding vond plaats vanaf de westelijke Zaanoever in de richting van de spoorlijn Amsterdam-Uitgeest en ter hoogte van Zaandam ook op de oostelijke Zaanoever. In de periode 1900-1920 was er veelal sprake van straten die de richting van de gedempte kavelsloten volgden, met haaks daarop dwarsstraten. Nadien week men hier ook vanaf, bijvoorbeeld in Oost-Zaandam in de jaren '30.
Van groot belang was de aanleg van de provinciale weg Hembrug-Limmen tussen 1930 en 1934. Deze weg zorgde voor een verbinding tussen de bovengenoemde vijf gemeenten onderling, met Amsterdam (via een pontveer) en met de rijksweg Haarlem-Alkmaar. De weg kwam langs het tracé van de spoorlijn Amsterdam-Uitgeest en diende ter ontlasting van het verkeer langs de westelijke Zaanoever.
Afbeelding 22 geeft een overzicht van het wegenpatroon rond 1940 met daarop een grove intekening van de vijf bovengenoemde kernen. De bebouwing van Assendelft en Westzaan beperkte zich nog tot een langgerekt lint.
Na de MIP-periode is het wegennet verder uitgebreid – samenhangend met de bebouwingsuitbreiding – en is een aantal nieuwe doorgaande provinciale- en autosnelwegen aangelegd. Dit zijn de A7 (Zaandam-Purmerend), de A8 (vanaf de Nauernasche Vaart via Koog aan de Zaan en Zaandam richting Amsterdam-via de Coentunnel) en de N8 (vanaf Westzaan langs de Nauernasche Vaart via Krommenie-Wormerveer in noordelijke richting).
(Zie afbeeldingen 20, 21 en 22)

4.2 Wateren

Gedurende de Middeleeuwen werd het grondgebied van de huidige gemeente Zaanstad doorkruist door een aantal noord-zuid kronkelende veenstromen. Deze mondden uit in het Wijkermeer of het IJ. De belangrijkste stromen, en daarmee ook transportaders waren de Zaan, de Cromme IJe en de Twiske.
In de 13de en 14de eeuw werden in de Cromme IJe en de Zaan dammen en sluizen aangebracht. De Cromme IJe is daarna verland en verworden tot een smalle sloot, de Kil. De Zaan bleef echter een belangrijke transportfunctie behouden. In de 17de eeuw stelde men als voorwaarde voor de droogleggingen van de Schermer een goede afwatering van het boezemgebied. Hiertoe werden de Markervaart en de Nauernasche vaart aangelegd. Laatstgenoemde vaart volgt grotendeels het tracé van het Twiske.
De veenontginning van het gebied leverde nog een aantal wat minder belangrijke wateren op als de Delft, de Gouw en de Watering. Al deze wateren bezaten tevens een belangrijke functie voor de scheepvaart.
In 1824 werd het Noordhollands Kanaal geopend als nieuwe verbinding van Amsterdam met de Noordzee. Een aantal met name Wormerveerse ondernemers maakte zich sterk voor een directe verbinding met dit kanaal. Deze verbinding kwam er uiteindelijk in 1850 met de aanleg van het Kogerpolderkanaal (gemeente Akersloot). Vanaf de Zaan was het Noordhollandsch Kanaal via de Tochtsloot en de Markervaart nu bereikbaar geworden.
Toch voldeed het Noordhollandsch Kanaal eigenlijk al bij de opening niet meer en gezocht werd naar een betere zeeverbinding voor Amsterdam. Dit werd het "Kanaal Holland op z'n smalst", nu beter bekend als Noordzeekanaal. Al in de 17de eeuw waren hiertoe plannen geopperd maar het zou tot 1861 duren alvorens de concessie werd verleend en tot 1872 voordat het kanaal werd geopend. De aanleg van dit kanaal en bijbehorende inpolderingen van het IJ hadden grote gevolgen voor de Zaangemeenten. Voor Assendelft, Westzaan en Zaandam betekende het zowel landaanwinst als landverlies. Tevens vond de sterk toegenomen

vrachtvaart voor een deel haar bestemming aan de Zaan, waar met name in en rond Zaandam grote havenwerken werden uitgevoerd (4.2.1). Ook de industrie langs de Achterzaan profiteerde mee, al vormden de sluizen bij Zaandam een obstakel dat pas na de ingebruikneming van de Wilhelminasluis in 1906 was verholpen.

4.2.1 De haven van Zaandam
Na de aanleg van de dam in de Zaan omstreeks 1288 zijn in de daarop volgende eeuwen twee schutsluizen gebouwd om het scheepvaartverkeer naar de Achterzaan mogelijk te maken. Deze sluizen – de Oude of Wormersluis en de Grote of Westersluis – waren overwelfd. Na de drooglegging van de Beemster in 1612 werd een derde sluis gebouwd, een duikersluis, die alleen voor de afwatering diende. In de 17de eeuw bleek de capaciteit van de reeds eerder vergrote schutsluizen onvoldoende. Daarom werd ten westen van de sluizen een overtoom aangelegd. Deze "trok" de schepen over de dam naar de Voorzaan en vice versa. De overtoom heeft van 1609 tot 1718 gefunctioneerd en werd vervolgens afgebroken. De scheepsbouwindustrie werd toen verplaatst naar de Voorzaan. In deze situatie zou de volgende eeuwen geen verandering komen.
Rond 1850 gingen er stemmen op om een grotere sluis te bouwen op de plaats van de oude duikersluis en de bochtige Voorzaan af te snijden door een kanaal zonder sluizen, aan te leggen door het Oostzijder Kattegat. Tevens werden initiatieven ontplooid om de Achterzaan uit te baggeren. Financieel bleek dit alles echter niet haalbaar, mede gezien de onzekerheid rond de aanleg van het Noordzeekanaal.
Na de aanleg van het Noordzeekanaal en de droogmaking van de IJpolders werd de noodzaak van een nieuw sluizen- en havencomplex allengs groter. De volgende jaren waren jaren van strijd tussen Zaandam, de Amsterdamsche Kanaal Maatschappij (concessiehouder Noordzeekanaal) en de gemeente Amsterdam.
De door Zaandam zo begeerde spoorverbinding met Amsterdam stuitte op verzet, Amsterdam zag de Hembrug als een belemmering in het scheepvaartverkeer. Uiteindelijk werd in 1878 het baanvak Zaandam-Amsterdam geopend.
Ook de aanleg van het zijkanaal G, tussen Voorzaan en Noordzeekanaal, liep vertraging op. De diepgang was pas in 1879 redelijk op peil. In dat jaar werd ook een voorlopige haven geopend, een bassin in de Voorzaan.

Pas na 1882 kon met Rijkssubsidie worden begonnen met de havenwerken. In 1883 werd het Oostzijder Kattegat doorgraven en de Voorzaan opgesplitst in een balkenhaven (noordelijke deel) en een havenkom (zuidelijk deel). Voor een verdere ontwikkeling van het gebied ten noorden van de dam bleven de sluizen echter te klein. Verschillende plannen werden ingediend maar pas in 1902 kon de eerste steen gelegd worden voor een nieuwe schutspuisluis op de plaats van de duikersluis en de Oude of Wormersluis. Op 24 oktober 1903 werd de nieuwe Wilhelminasluis met een grote kolk officieel in gebruik gesteld. Tegelijk was de uitdieping van de Achterzaan ter hand genomen en de infrastructuur verbeterd (verharde wegen, bruggen, ponten).
De snel groeiende industrie en met name de grote transporten van balkenvlotten deden al snel een ruimtegebrek in de haven van Zaandam ontstaan. Men week uit naar de Kuil en de Poel, noordelijk de Zaan op, maar dit werkte niet afdoende. Een nieuwe balkenhaven moest aangelegd worden, overigens tegen de zin van Amsterdam, die eerder bij de verbreding van het Noordzeekanaal al tevergeefs tegen de bouw van een nieuwe Hembrug was geweest.
In 1910 werd het werk aanbesteed en in 1911 werd ten westen van de spoorlijn de nieuwe haven geopend. Een balkenberging van 45 ha voorzag in een grote behoefte. De nieuwe balkenhaven was direct met de oude havenkom in de Voorzaan verbonden. Het gebied rond de haven ontwikkelde zich tot een vestigingsplaats van (houtverwerkende) industrie.

Na de MIP-periode hebben zich nieuwe wijzigingen voorgedaan in de havenwerken. Na 1960 werden in de Achtersluispolder nieuwe havenkommen gegraven; een nieuw industriegebied ontwikkelde zich hier. Van recente datum zijn de demping van de Nieuwe Zeehaven en de woningbouw op het Eiland in Zaandam.

4:3 Dijken en kaden

Een groot deel van de in de huidige gemeente Zaanstad voorkomende dijken en kaden dateert van vóór de MIP-periode. Slechts in het zuidelijke deel van de gemeente ligt een aantal dijken en kaden van na 1850. Deze dijken houden verband met de gewijzigde waterhuishouding na de aanleg van het Noordzeekanaal en de IJpolders.

De eerste belangrijke waterkerende dijken kwamen in de 13de eeuw rond ingeklonken maar nog niet door het water verzwolgen veenontginningsgebieden. Zo werden Krommenie, Assendelft en Westzaan gezamenlijk door een dijk omgeven die de oevers van Zaan, IJ en Cromme IJe volgde. Ook langs de oostelijke Zaanoever liep een dijk, die geheel zuidelijk Waterland omringde. De open verbinding met zee vanuit het IJ via Zaan en Cromme IJe bezorgde het gebied nog veel wateroverlast met dijkdoorbraken en afkalving.
Door afdamming van zeegaten trachtte men dit in de eeuwen daarna af te remmen. Eén van de gevolgen was het aanslibben van buitendijks land. Soms werden deze buitendijkse landen bij voldoende hoogte bedijkt, zoals de polder de Kaag in de 16de eeuw.
De landtong Buitenhuizen werd in deze periode juist buitengedijkt. Met behulp van een inlaagdijk werd de landtong tot buitendijks land. De Zeedijk werd verkort en de verhouding tussen kosten dijkonderhoud en hoeveelheid ingedijkt land verbeterd.
In dezelfde tijd werden in het gebied enige extra dijken aangelegd om als een achterdichting te fungeren en de waterhuishouding te vereenvoudigen.
Voorbeelden hiervan zijn de Clamdijk (scheiding polders Krommenie en Assendelft) de Zijdewindsdijk (scheiding polders Assendelft-Noord en -Zuid) en de dijken aan het Twiske (later gekanaliseerd tot Nauernasche Vaart).
Verfijning van de windmolentechnieken maakte de waterhuishouding achter de dijken beter beheersbaar en vanaf de 17de eeuw werden grote meren drooggelegd. Het verdwijnen van deze boezemgebieden gaf wat de Zaanstreek betreft aanleiding tot het kanaliseren van de Nauernasche Vaart waarlangs ook weer nieuwe dijken werden aangelegd. De droogmaking van de Vlietpolder in 1638 kon ook slechts geschieden door een ringdijk aan te leggen.
In 1719 werd de Assendelver Zeedijk opnieuw ingekort door aanleg van de Nieuwe Dijk. Nieuwe buitendijkse landen vormden zich in navolgende eeuw. In 1804 werd een concessie verleend voor 50 jaar voor de totale ontginning van de Assendelverpolder, met de eis van droogmaking erna.

De ontwikkelingen gedurende de MIP-periode hangen samen met het aanleggen van het Noordzeekanaal. Rond 1860 werden de buitendijkse landen onder Beverwijk, Wijk aan Zee en Duin en Assendelft bedijkt. Maar belangrijker was de droogmaking van de Zuidwijkermeerpolder (1873), de Zaandammerpolder (1874), de Westzanerpolder (1875), de Nauernasche Polder (1879) en de Polder VII. Hiertoe werden rond deze polders dijken aangelegd.
Nadien is het dijkenpatroon alleen nog gewijzigd bij de aanleg van de nieuwe balken- en zeehaven (1910-11).
(Zie afbeeldingen 23 en 24)

4.4 Spoorwegen

De ontwikkeling van de spoorwegen werd sterk beïnvloed door de problematiek rond de aanleg van het Noordzeekanaal, zeker wat betreft het baanvak Zaandam-Amsterdam.
In 1863 werd het tracé van de spoorlijn Zaanstad-Uitgeest voor het eerst uitgebakend. Hier zou de lijn dan moeten aansluiten op de toen in aanbouw zijnde lijn Beverwijk-Alkmaar. In hetzelfde jaar werd definitief besloten tot de aanleg van het Noordzeekanaal en de bouw van een spoorbrug bij Velsen. Ook werd een concessie uitgegeven voor een spoorlijn Amsterdam-Enkhuizen, maar het zou nog meer dan twintig jaar duren alvorens deze lijn in gebruik genomen zou worden.
De volgende jaren vonden de voorbereidende werkzaamheden plaats op het baanvak Zaandam-Uitgeest. Zo nam de gemeente Zaandam de aanleg van de Stationsstraat, als verbinding tussen het spoor en de bebouwing aan de Zaan, voor haar rekening en werd in 1866 begonnen met de aanleg van de spoordijk.
De verbinding naar Amsterdam stuitte op moeilijkheden. Door de aanleg van het Noordzeekanaal was de haven van Amsterdam nu door sluizen afgesloten bij Schellingwoude en de gemeente Amsterdam zag liever daar een spoorbrug dan westelijk van de stad, waar het een tweede obstakel zou vormen voor het scheepvaartverkeer. Uiteindelijk gaf Amsterdam toe en werd een wet aangenomen waarin de grondonteigening ten behoeve van het traject Zaandam-Amsterdam geregeld werd. In 1867 werd een overeenkomst gesloten met de Amsterdamsche Kanaal Maatschappij over onder andere de locatie van de Hembrug en de daarmee gepaard gaande grondwerkzaamheden. In november van hetzelfde jaar reed de eerste trein op het traject Zaandam-Uitgeest.
Pas in 1875 was het enkelspoors baanvak Zaandam-Amsterdam gereed met een brug over het Noordzeekanaal, de eerste Hembrug. Aanvankelijk werd het traject alleen gebruikt voor zandtreinen van en naar Amsterdam CS. In 1878 werd het tracé ook voor personenvervoer vrijgegeven en bezat Amsterdam een directe treinverbinding met Alkmaar. Ofschoon de spoordijk reeds op dubbelspoor berekend was, bleef er voorlopig slechts een enkelspoorverbinding bestaan.
In 1884 werd ook het baanvak Zaandam-Purmerend-Hoorn vrijgegeven. Deze lijn werd een jaar later doorgetrokken naar Enkhuizen. In 1886 kwam de verbinding met Friesland tot stand na de opening van de spoorwegveerdienst Enkhuizen-Staveren.
De Hembrug werd in 1905 vervangen door een grotere draaibrug, de tweede Hembrug. Het tracé van de spoorlijn werd hiertoe iets naar het westen verlegd.
Rond 1931 werd de inmiddels dubbelsporige lijn Amsterdam-Zaandam-Uitgeest geëlektrificeerd.
In 1983 werd het tracé van de lijn Zaandam-Amsterdam nogmaals in westelijke richting verlegd, dit in verband met de opening van de Hemspoortunnel. De (tweede) Hembrug werd ondanks vele protesten gesloopt.
Stations waren er bij Krommenie, Wormerveer, Koog aan de Zaan en Zaandam, terwijl de kaart van 1912 ook nog haltes bij de Nieuwe Haven en de Hembrug in Zaandam aangeeft. Thans zijn er de stations: Zaandam (zuidelijk van het oude station), Koog-Bloemwijk, Koog-Zaandijk (op de plaats van het oude station Koog aan de Zaan), Wormerveer en Krommenie-Assendelft.
(Zie afbeelding 25)

4.5 Bootdiensten

Naast de spoorwegen hebben ook een aantal geregelde bootdiensten het vracht- en personenvervoer in de Zaanstreek onderhouden. Deze beurtvaartdiensten hadden zich ontwikkeld uit de vroegere transporten met

schuiten naar de marktplaatsen. In de Zaanstreek betrof dit met name verbindingen over de Zaan en het Noordhollandsch Kanaal naar Alkmaar, Amsterdam en Purmerend en tussen de Zaangemeenten onderling. Gedurende de 19de eeuw kwam de stoomvaart op. Al vanaf 1826 opende de NV Amsterdamsche Stoomboot Maatschappij geregelde diensten van Amsterdam naar Zaandam via het IJ met rader- stoomschepen. De NV Zaanlandsche Stoomvaart Maatschappij opende in 1857 de stoombootdienst Zaandam-Amsterdam met een ijzeren raderstoomschip. Daarnaast ontstond de behoefte aan een geregelde stoombootverbinding tussen Amsterdam en Alkmaar. In 1864 werd hiertoe het vennootschap "Alkmaar Packet" (AP) opgericht. De AP kende een grote bloei en exploiteerde tevens lijnen van Zaandam naar de Rijp en van Zaandam naar Haarlem, alsmede enige andere diensten waaronder Amsterdam-IJmuiden en Enkhuizen-Staveren. De AP voer met schroefstoomschepen. Vertrekkend vanuit Alkmaar meerden de schepen af in Akersloot, Knollendam, Wormerveer en Zaandam. In de periode vóór de aanleg van het Noordzeekanaal diende men te Zaandam over te stappen op de stoomraderschepen naar Amsterdam. De AP groeide voortdurend en had rond 1900 negen passagiersschepen en één vrachtschip in dienst voor de bootdienst Alkmaar-Amsterdam.
Na de aanleg van de Wilhelminasluis (1904) te Zaandam konden de grotere schepen rechtstreeks tussen Alkmaar en Amsterdam varen.
Na 1912 ging AP over tot een motorschip met een capaciteit van 1300 passagiers en 10 ton vrachtgoed. Op verschillende punten langs de Zaan waren aanlegplaatsen. In Zaandam meerden de AP-boten aanvankelijk af aan de Stadswerf tegenover het Ruyterveer, circa 200 meter ten noorden van de oude sluizen. Na de aanleg van de Wilhelminasluis meerden de schepen af bij de nieuwe sluis bij de Dam. Een tweede aanlegplaats in Zaandam bevond zich aan het Groote Glop tegenover de oude gasfabriek. In Koog aan de Zaan bevond zich een steiger aan de Raadhuisstraat, tegenover de Kerkstraat. Later werd deze 100 meter in noordelijke richting verplaatst. In Zaandijk meerden de schepen af aan de Lagedijk tegenover de Parkstraat. In Wormerveer waren twee haltes, te weten aan de Dubbele Buurt en aan de Zaanweg bij de Marktstraat. Andere meerplaatsen waren de Oostknollendam, Marken-Binnen en Akersloot. In de jaren 1920 nam de vloot van vrachtschepen sterk toe. Tevens startte AP vrachtautodiensten.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg de onderneming zware klappen te verduren die men daarna niet meer te boven kwam. In 1950 werd de bootdienst Alkmaar-Zaandam (de nog resterende lijnverbinding) definitief opgeheven. Kleinere rederijen, zoals de uit 1903 daterende rederij Verschure (salonstoomboten op Amsterdam) waren al eerder opgeheven. In 1962 werd de route Alkmaar-Zaandam-Amsterdam als toeristische bootdienst weer in gebruik genomen.

Gedurende de MIP-periode verzorgden ongeveer vijftien pont- en voetveren de verbindingen over de Zaan, het Noordzeekanaal en andere wateren. Deze veren zijn veelal opgeheven na de aanleg van vaste oververbindingen. Nog in gebruik zijn de pontveren over het Noordzeekanaal tussen Houtrakpolder en de Nauernasche polder (nu de pont Buitenhuizen) en die tussen de Amsterdammerpolder en de polder VII (nu westelijker gelegen, de pont Hembrug). De overige pontveren vormden verbindingen tussen de Wester- en de Oosterhem, tussen de polder Buitenhuizen en de polder Assendelft-Zuid en tussen Westknollendam en de Markerpolder.

4.6 Militaire infrastructuur

Binnen de gemeente Zaanstad ligt een aantal verdedigingswerken, die deel uit hebben gemaakt van de Stelling van Amsterdam. Deze werken, gebouwd tussen 1880 en 1920, dienden als een ruime verdedigingsgordel

rond de hoofdstad en bestonden uit een aantal forten, (neven-) batterijen en waterstaatkundige werken waarmee grote oppervlakten geïnundeerd konden worden. In Zaanstad liggen de objecten aan de noord- en westzijde van de gemeente en omvatten onder meer een liniewal, een fort, een nevenbatterij en twee kruitmagazijnen.
Tevens werd bij de voormalige Hembrug een zogenaamd Algemeen Verdedigingspark aan het Noordzeekanaal ingericht. Dit was een centraal bevoorradingscentrum van de verschillende sectoren waarin de verdedigingslinie was opgedeeld. Op de kaarten uit die tijd staat het vermeld als Rijks-Artillerie-Inrichtingen. De sector Zaandam, weer uiteenvallend in twee vakken (en vier groepen), kende daarnaast een sectorsteunpunt aan het Weerpad (de huidige P.J. Troelstralaan) in de richting Oostzaan. Hier bevonden zich een materieelloods en twee magazijnen.
(Zie afbeelding 26)

5. Nederzettingsstructuur en bebouwing

5.1 Algemeen

Rond 1850 was er binnen het huidige onderzoeksgebied Zaanstad sprake van de zeven zelfstandige gemeenten: Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Westzaan en Assendelft.
Zaandam, met de grootste bebouwingsconcentratie, bestond uit de "stad" Zaandam, het buurtschap Het Kalf (Haaldersbroek) en een waterrijk buitengebied. Binnen Zaandam werd een onderscheid gemaakt tussen Westzijde en Oostzijde (van de Zaan); op de Westzijde ook nog tussen Lage Dijk en Hoge Dijk, en aan de Oostzijde tussen Zuiddijk (Zeedijk) en Oostzijde (de Noord, ook een lage dijk). De gemeente **Koog aan de Zaan** omvatte het dorp Koog aan de Zaan en een westelijk daarvan gelegen buitengebied. Net als in Koog aan de Zaan omvatte de gemeente **Zaandijk** het gelijknamige dorp en een ten westen daarvan gelegen buitengebied. De bebouwing van **Wormerveer** beperkte zich tot het dorp Wormerveer en het buurtschap West-Knollendam. Daarbuiten lag een uitgestrekt buitengebied. **Krommenie** bestond uit de dorpen Krommenie en Krommeniedijk, het buurtschap Bus(ch) en Dam en een tussen de beide dorpen gelegen buitengebied. **Westzaan** omvatte het langerekte lintdorp Westzaan en enkele huizen in Nauerna. Temidden van een uitgestrekt buitengebied was dit lintdorp van noord naar zuid onder te verdelen in het Westzaner noordeinde, genaamd (de) Middel, Kerkbuurt, Krabbelbuurt en Zuideinde. Bij het IJ mondde het lint uit bij het buurtschap Westzaansche Overtoom, toen deels behorend bij de toenmalige gemeente Zaandam. **Assendelft** omvatte het lange lintdorp Assendelft, te verdelen in Zuidereinde, Kerkbuurt en Noordeinde, de buurtschappen Nauerna en Vrouwenverdriet, het voor de verbreding van het Noordzeekanaal geofferde Buitenhuizen en een groot buitengebied.

In deze situatie trad in de periode 1850-1940 veel verandering op.
Door droogmaking van Wijkermeer en IJ vergrootten Assendelft, Westzaan en Zaandam hun grondgebied. Een sterke bevolkingsgroei zorgde daarbij voor een forse toename van het bebouwde oppervlak.
Het meest duidelijk is deze groei zichtbaar geworden in het uitbreidingspatroon van de voormalige gemeenten Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie en Westzaan.
Krachtige ruimtelijke ontwikkelingen deden zich voor in het langgerekte gebied tussen de westoever van de Zaan en de spoorlijn Hembrug-Uitgeest, te Zaandam ook aan de oostzijde van de Zaan en te Krommenie langs de Nauernasche Vaart.
De belangrijkste stappen op weg naar een volledig aaneengebouwd stedelijk agglomeraat langs de Zaanoevers zijn met name in de eerste helft van de 20ste eeuw gezet. Deze ontwikkeling heeft zich na de Tweede Wereldoorlog nog eens versterkt doorgezet.

5.1.1 Bevolkingsontwikkeling

De tabellen bevolkingsontwikkeling (pp.48-49) geven de bevolkingsaantallen van de zeven "Zaanstadgemeenten" in de periode 1850-1940. Hieruit blijkt dat de bevolking in dit tijdvak bijna is verdrievoudigd. Sindsdien is het bevolkingsaantal nogmaals gegroeid met 75%, zodat Zaanstad op het ogenblik ruim 130.000 inwoners telt.
Uit de afzonderlijke groei per voormalige gemeente blijkt dat Zaandam de grootste was, gevolgd door Wormerveer.
In de periode tot 1880 kende geen van de gemeenten een spectaculaire aanwas van de bevolking. In Westzaan trad zelfs een daling op van het aantal inwoners. Een oorzaak hiervoor lag in de laagconjunctuur in de landbouw en het daarmee samenhangende vertrekoverschot. Dit laatste deels naar de zich industrialiserende buurgemeenten en deels naar elders.

Na 1880 maakten Zaandam en Wormerveer een sterke groei door. Zaanstad groeide tussen 1880 en 1900 van 13.230 naar 21.597 inwoners, Wormerveer van 3883 naar 6144 inwoners. Wormerveer groeide mede doordat industriëlen hier hun huis lieten bouwen ("'t Zaanse Haagje"). Na 1900 ontwikkelden ook Koog aan de Zaan en Krommenie zich in sterkere mate dan bijvoorbeeld Westzaan. Ook hier speelde de industrie een grote rol. Westzaan bleef immers een voornamelijk agrarische gemeente, met een veel geringere groei van het aantal inwoners.

5.2 Zaandam

De stad Zaandam is gevormd door de samenvoeging van de dorpen Oostzaandam en Westzaandam, gelegen aan weerszijden van de Zaan. De structuur en ontstaansgeschiedenis van deze beide dorpen is zeer verwant. De kern werd gevormd door de afdamming in de Zaan, een kunstmatige landstrook in de Zaan met sluizen.
De ontwikkeling van beide dorpen geschiedde in eerste instantie langs de rivierdijken van de Zaan en het IJ, respectievelijk de Oostzijde/Zuiddijk en de Westzijde/Hogendijk. Ten oosten van de Dam heeft men reeds in een vroege periode een terp opgeworpen, waarop in de 14de eeuw de Zuiderkerk is gebouwd. Hieromheen vormde zich een vrij compacte kern, met als basis een soort kerkring.
Haaks op de dijken bevonden zich dwarspaden, die de vele industriemolens (vooral houtzaagmolens) ontsloten. Als gevolg van de industriële expansie in de 17de eeuw nam de bevolking sterk toe, waartoe vele nieuwe dwarspaden zijn aangelegd. Hierlangs zijn vele eenvoudige woningen gebouwd. Er zijn twee typen dwarspaden: smalle paden met aan twee zijden bebouwing (bijvoorbeeld het Dampad) en brede paden met middensloten en bleekvelden (waaronder de Gedempte Gracht en Herengracht). Bij de 19de-eeuwse verdichting is overigens een aantal brede paden weer versmald.
Deze nog immer aanwezige kamstructuur is rechtstreeks ontleend en bepaald door de verkavelingsstructuur in de polders Westzaan en Oostzaan. Sedert de late 19de eeuw zijn de ruimten tussen de paden verkaveld, waarbij men de bestaande structuren heeft gevolgd. Pas na omstreeks 1910 werden nieuwe verkavelingen (zelfstandige stedebouwkundige plannen) gerealiseerd, vooral ten oosten van de Oostzijde en ten zuidoosten van Zaandam.
Sedert het begin van de 20ste eeuw zijn vele wijzigingen in het centrum doorgevoerd zoals: demping van een deel van de Voorzaan (ca 1907, Dam), doorbraken (ca 1955 en ca 1960), herinrichtingen en saneringen. Na 1945 hebben omvangrijke saneringen plaatsgevonden in de laat 19de-eeuwse uitbreidingen, waaronder de Russische Buurt en de Stationsbuurt.

In het begin van de 19de eeuw bestond de bebouwing langs de Oost- en Westzijde nog voornamelijk uit koopmanshuizen, in een vrij ruime verkaveling. Langs de Zaanoever lagen nog tuinen en overtuinen. De bedrijfsbebouwing langs de oever was vrij bescheiden. In de MIP-periode is dit beeld sterk gewijzigd. Er is een sterke verdichting opgetreden, waarbij een scala van verschillende typen en soorten bebouwing is gerealiseerd: bedrijfsgebouwen, villa's, openbare gebouwen, winkels en woningen. Van de oudere houtbouw is maar relatief weinig behouden gebleven.
Veelal zijn plaatselijk concentraties van bebouwing van een bepaald type aan te treffen. Zo bevindt zich aan de Oostzijde een vrijwel aaneengesloten strook fabrieksbebouwing, waarin de fabrieken van Marvelo (Oostzijde 95: Albert Heijn) en Sigma (Oostzijde 41) de voornaamste zijn. De verffabriek van Sigma bestaat uit enige fabrieksgebouwen uit de late 19de en vroege 20ste eeuw (waaronder De Lelie en Albino uit 1898) en een markant gewapend betonnen gebouw uit 1929. Opvallend is dat

direct achter deze fabrieken een reeks villa's uit het einde van de 19de eeuw staat (onder andere: Oostzijde 42, 44, 46).
Het grootste fabriekscomplex aan de Westzijde is het Verkade-complex, dat zich aan weerszijden van de straat bevindt. Het oudste onderdeel van deze fabriek is de bakkerij De Ruiter uit 1886. Vervolgens is het complex in vele fasen vergroot. In 1904 zijn de gebouwen langs het waterfront opgericht. De toren is aanvankelijk als sierelement gebouwd, maar reeds in 1905 verbouwd tot een watertoren ten behoeve van de Sprinkler-blusinstallatie.
Aan het begin van de Oostzijde (vroeger genaamd de Noord), nabij de oude kern van Oostzaandam, bevindt zich een groepering van rooms-katholieke instellingen. De Bonifatiuskerk (Oostzijde 14) is in 1900 gebouwd naar het ontwerp van de architecten A.A. Magry en J.M. Snickers te Rotterdam. Het is een neogotische kruiskerk met een rechthoekige westtoren. De onderbouw van de toren is zeer gedrongen, waardoor de hoge kapconstructie extra nadruk krijgt. Het front van de toren is voorzien van twee veelhoekige traptorens met scherpe spitsen, waardoor het silhouet van de toren vanuit geen enkele richting gelijk is. In de direkte omgeving van de kerk staan enige scholen, een verenigings-gebouw en een klooster (St.Josephgesticht, 1907).
Aan de Westzijde bevinden zich meerdere grote villa's, waarvan West-zijde 22 (1884, neo-renaissance), Westzijde 39 (1866, neo-classicisme) en Westzijde 114 (1889, overgangssstijl) voorbeelden zijn.
Aan de Zuiddijk zijn in de MIP-periode voornamelijk woningen tot stand gekomen, met enkele concentraties van winkels. Ook aan de Hogendijk zijn toen voornamelijk woningen gebouwd. Op het noordelijk deel van de Hogendijk staan nog enkele bedrijfspanden, die echter een oudere oorsprong en basis hebben.

Omdat de capaciteit van de drie bestaande sluizen in de Zaan te gering was, besloot men aan het einde van de 19de eeuw tot de aanleg van een nieuwe grote sluis. De Wilhelminasluis, zoals deze sluis werd genoemd, is in 1904 gereed gekomen volgens het ontwerp van Van Niftrik. Om aan-sluitend een betere verkeersafwikkeling tussen Oostzaandam en Westzaandam te verkrijgen is omstreeks 1907 de oude havenkom ten zuiden van de sluizen gedempt. Hier zijn een plein en een verkeersweg aangelegd, die de Westzijde en Gedempte Gracht verbond met de Zuiddijk: de Wilhelminastraat.
De aansluiting van de Dam op de Hogendijk en de Westzijde is sterk gewijzigd door de demping van een deel van de Voorzaan. Rond het plein verrees karakteristieke stadsbebouwing, waaronder grootschalige winkelgebouwen als Dam 10 uit 1911, voorzien van een gevel in groen geglazuurde baksteen en café's als Dam 28, het wapen van Friesland; een gebouw uit 1909 dat op de architectuur uit de 17de eeuw is geinspireerd. Midden op dit pleintje staat het in 1911 naar ontwerp van L. Bernstamm opgerichte monument, dat het korte verblijf van tsaar Peter te Zaandam memoreert. Dit monument is opgericht in 1911. Het bronzen beeld stelt de tsaar als scheepsbouwer voor.
In ca 1955 is een brede doorbraak tussen de Gedempte Gracht en de Dam gemaakt, die aansloot op de vernieuwde Wilhelminabrug over de sluizen. In 1958 is de Beatrixbrug voltooid, gelegen in het verlengde van de Gedempte Gracht. Aansluitend ontstond ook de Peperstraat, waarmee een brede oostwest-as door Zaandam werd gerealiseerd.
Van de oude kern van Oostzaandam, gelegen rond de in 1850 groten-deels vernieuwde Zuiderkerk, resteren nog slechts enkele fragmenten. Door de aanleg en verbreding van de Wilhelminastraat (respectievelijk 1904/ca 1955), de verbreding van de Peperstraat (ca 1958) en de sanering van de strook bebouwing langs de sluis zijn ook de aansluitingen op de Zuidzijde en het Oosteinde sterk gewijzigd .
Ten zuiden van deze kern ligt de Burcht, het grootste plein in de kern van Zaandam. Aan de noordzijde van dit marktplein ligt het stadhuis

(Wilhelminastraat 1), een eclectisch gebouw uit 1848, naar ontwerp van W.A. Scholte.

De Gedempte Gracht is één van de vele 17de-eeuwse dwarspaden van de Westzijde. Reeds omstreeks het midden van de 19de eeuw is deze gracht gedempt, ten einde een betere verkeersafwikkeling in het centrum van Zaandam te krijgen.
Langs de dwarspaden stonden vanouds eenvoudige houten woningen, waarvan nog slechts enkele behouden zijn gebleven. Hiervan dateren enkele uit de MIP-periode. In de late 19de eeuw zijn de terreinen tussen de paden verkaveld, zowel in individuele percelen als buurtsgewijs. Als voorbeelden van verkavelingen per straat kunnen de Zeemansstraat en de Botenmakersstraat worden genoemd. Ook series van straten zijn in die periode aangelegd, zoals de reeks Reigerstraat, Ooievaarstraat en Langestraat (vanaf 1898). Ook de bestaande dwarspaden zijn in deze periode volgebouwd, waaronder de Herengracht en de Rozengracht. Aan deze straten zijn voornamelijk eenvoudige eenlaags arbeiderswoningen gebouwd, veelal door speculatieve bouwers. Veel van deze woningen zijn geheel of grotendeels in hout uitgevoerd.

In de periode rond de eeuwwisseling zijn ook grootschalige uitbreidingen in de Stationsbuurt en de Russische buurt gerealiseerd. Deze buurten zijn voor het merendeel door particuliere ondernemers bebouwd.
In de Russische Buurt was echter ook de woningbouwvereniging "Goed Wonen" aktief, die vooral rond de Tolstoistraat heeft gebouwd.
In beide wijken waren de kleine dwarshuizen (met topgevels aan de straat) overheersend. Aan het Czaar Peterplantsoen zijn middenstandswoningen gerealiseerd.
Omstreeks 1915 is begonnen met de systematische uitbreidingen ten oosten van Oostzaandam. Als één van de eerste projekten moet de buurt rond het Talmaplein worden genoemd in Amsterdamse Schoolstijl. Hier heeft een aantal woningbouwverenigingen een buurt gerealiseerd met in totaal 151 woningen. De eerste woningen zijn in 1919 door de woningbouwvereniging "Patrimonium" gebouwd, naar ontwerp van het Amsterdamse architectenbureau Gulden en Geldmaker. Tussen de Oostzijde en de Rosmolenstraat zijn ook veel woningbouwcomplexen gerealiseerd, waaronder complexen van "Goed Wonen".
Het gebied ten zuidoosten van de Dam (aan de oostzijde van de Zuiddijk) is voornamelijk tussen 1920 en 1940 volgebouwd, volgens een grootschalig stedebouwkundig plan. Gehele buurten zijn in één keer ontworpen gepland en aansluitend bebouwd. Hierin is voor het eerste op grootschaliger wijze afgeweken van de polderverkaveling: er is dan ook geen kamstructuur.
Daarnaast zijn enige aparte arbeidersbuurten gerealiseerd, die zich kenmerken door hun enigszins geïsoleerde ligging. De wijk rond de Lindenlaan ligt geheel buitendijks: het is slechts via een tweetal straten toegankelijk. De Havenbuurt, ook wel het rode dorp genoemd, ligt bij de voormalige Artillerie-Inrichtingen (thans Eurometaal), een bedrijf dat tussen 1885 en 1927 werd verplaatst van Delft naar Zaandam (zie: Stelling van Amsterdam, buitengebied).

5.2.1 Haaldersbroek/Kalf
Het buurtschap Haaldersbroek ligt in de lengterichting van de agrarische verkaveling, op een smalle langwerpige kavel. De kern heeft een T-vormige plattegrond, bestaande uit een relatief breed pad (Haaldersbroek) en een smal dwarspad langs een dwarsvaart (Haaldersbroekerdwarsstraat). Beide paden zijn tweezijdig bebouwd in een zeer ruime verkaveling. Een aantal kavels wordt gebruikt als boomgaard of moestuin en is omsloten door boomschermen.

De bebouwing bestaat uit eenlaagswoningen en boerderijen, voor een deel in hout opgetrokken. In het boomrijke silhouet van het gehucht vallen de stolpboerderijen sterk op.
In de MIP-periode heeft hier voornamelijk vervanging van de bestaande bebouwing plaatsgevonden. Daardoor is de open structuur goed behouden gebleven.
De uitbreiding van het dorpsschap in de 19de en 20ste eeuw heeft voornamelijk langs het Kalf plaatsgevonden, dus buiten de eigenlijke dorpsstructuur. Het Kalf heeft een lineaire structuur, met een enkelzijdige bebouwing in een tamelijk open verkaveling. Aan de voet van de dijk staat de neogotische RK H. Maria Magdalenakerk, die in 1887-89 is gebouwd naar ontwerp van E.J. Margry, A.A. Margry en J.M. Snickers.

5.3 Koog aan de Zaan

De structuur van Koog aan de Zaan wordt bepaald door de westelijke dijk langs de Zaan, hier het Zuideinde, de Raadhuisstraat, de Dubbele Buurt met de Achterweg, de Lagedijk en de Hoogstraat genaamd. Haaks op deze dijk lagen enkele dwarspaden, die oorspronkelijk de industriemolens ten westen van het dorp ontsloten.
De rivierdijk is te Koog aan de Zaan tweezijdig bebouwd met onder andere woonhuizen, winkels en enige grote fabrieken.
De fabrieken zijn vooral op het min of meer driehoekige terrein ten oosten van de Lagedijk geconcentreerd. Hier staan de Koninklijke Fabrieken T. Duyvis Jz. (Vermaningstraat 16), de Stijfselfabrieken "de Bijenkorf" en de Machinefabriek "Twente" van P.M. Duyvis. In bouwkundig opzicht zijn de Koninklijke Fabrieken T. Duyvis het meest interessant. Tussen ca 1870 en 1938 is een scala aan verschillende typen en soorten bedrijfsgebouwen tot stand gekomen, die een goed beeld geven van de ontwikkelingen van de industriële bouw in die periode. Verspreid liggen nog enige kleinschaliger industriële gebouwen, waarvan het ijspakhuis van de voormalige vishandel Gebr. Dil (Hoogstraat 10) een voorbeeld is. Dit pand is opgebouwd uit een betonnen omhulsel waarin later een tussenvloer op kolommen en balken is aangebracht. De buitenwanden bestaan uit twee dunne betonschillen, waartussen houtpulp als isolatie is aangebracht. Recent is het gebouw in twee fasen geloopt.
In de tweede helft van de 19de eeuw is er langs de dijk een aantal herenhuizen en villa's gebouwd, waarvan de sobere classicistisch geïnspireerde panden Hoogstraat 14, 17 en 20 goede voorbeelden zijn. De villa Lagedijk 33 is de ondernemerswoning van de familie Honig.
De meeste dwarspaden zijn door latere bebouwing ingesloten of opgenomen in andere structuren. Het best herkenbare dwarspad is de Breedweer, waar onder andere nog een 18de-eeuws pakhuis staat.
Omstreeks 1869 is de Stationsstraat aangelegd, waar in de loop der tijd een gevarieerde bebouwing is gerealiseerd met onder meer winkels, woningen van verschillende grootte en een postkantoor (Stationsstraat 80, ca 1935).
Tussen het einde van de 19de eeuw en ca 1955 is het gehele gebied tussen de westelijke rivierdijk en de spoorweg volgebouwd. Het gebied ten westen van de Museumlaan dateert voornamelijk uit de jaren dertig. Hier bevindt zich de opvallend grote RK kerk van de martelaren van Gorkum (Boschjesstraat 115), naar ontwerp van N. Molenaar jr.

5.4 Zaandijk

Evenals Koog aan de Zaan en Westzaandam wordt ook de structuur van Zaandijk bepaald door de westelijke rivierdijk langs de Zaan, hier de Lagedijk genaamd. Haaks op deze dijk liggen de dwarspaden, die de industriemolens ontsloten. De belangrijkste dwarsweg is de Guisweg, in oorsprong een laat-Middeleeuws pad dat in 1848 tot weg werd gemaakt. De Lagedijk is in zijn geheel tweezijdig bebouwd. In karakter is een

duidelijke tweedeling aan te brengen. Het zuidelijk deel van de Lagedijk heeft een apart karakter, zowel vanwege de vele voortuinen en de bomen als vanwege de aard van de bebouwing. Tevens bevinden zich hier ook nog enige resten van oude overtuinen. In het tweezijdige bouwlint bevinden zich vele villa-achtige herenhuizen uit de MIP-periode, waarvan de panden Lagedijk 60, 76, 82, 168 en 188 voorbeelden zijn. Deze dateren alle uit de tweede helft van de 19de eeuw en uit het eerste kwart van de 20ste eeuw. Daartussen staan nog enige oudere (houten) woningen en het voormalige raadhuis, dat is gevestigd in een koopmanshuis uit 1752 (Lagedijk 80).
In het noordelijke deel van de Lagedijk ontbreken de voortuinen en is de bebouwing meer gevarieerd van karakter. Aan de oostzijde van de straat (de Zaanoever) bevinden zich verschillende industrievestigingen. De bebouwing aan de westzijde is voor een belangrijk deel vernieuwd.
Veel van de dwarspaden zijn door latere ontwikkelingen (aanleg van nieuwe buurten) verdwenen. Het Hazepad heeft nog deels zijn oude profiel, een smal pad geflankeerd door een brede sloot. Het perceel van het houten huis Hazepad 81 vormt de beëindiging van dit pad. De Tuinstraat is in 1885 aangelegd. Hier is een aantal eenvoudige houten huizen gerealiseerd, deels met stenen voorgevels. Het houten huis Tuinstraat 1,3,5 (op de hoek van de Lagedijk) heeft een stenen voorgevel, wat mogelijk het gevolg is van het bouwverbod voor houten huizen in 1887. De eerder genoemde Guisweg is in de jaren dertig sterk verbreed, als onderdeel van de provinciale weg tussen Purmerend en Beverwijk (via Westzaan). In de bebouwing aan de zuidzijde bevinden zich nog enige houten woningen, die aan het oude verbindingspad herinneren; namelijk Guisweg 55 en 61.
De oude kerk van Zaandijk stond op een terein, even ten westen van de Lagedijk. Het oude gebouw is in 1878 door brand verwoest, waarna de huidige T-vormige kerk met een toren tegen de oostgevel is gebouwd. Tegen de westzijde staat de pastorie. Het gebouw is recent aan de eredienst onttrokken.
Sedert de jaren 1920 is Zaandijk uitgebreid met een aantal grootschaliger buurten, waarbij de terreinen tussen de paden zijn opgevuld. Ook enkele paden zijn in deze projekten opgenomen of opgeruimd. De buurt rondom de Karl Marxstraat is een woningbouwverenigingsprojekt (arbeiders-woningen) uit de jaren 1920 en de buurt rond de Tuinkade is een projekt van middenstandwoningbouw uit de jaren 1930. Na de Tweede Wereldoorlog is het terrein tussen de Lagedijk en de Provinciale weg buurtsgewijs volgebouwd, daarbij de vooroorlogse buurten aanvullend.

5.5 Wormerveer

De structuur van Wormerveer wordt voornamelijk bepaald door de westelijke dijk langs de Zaan, hier de Zaandijkerweg, het Zuideinde, de Dubbele Buurt, de Zaanweg en het Noordeinde genaamd. Langs deze dijk komt voornamelijk enkelzijdige bebouwing voor. Slechts delen van de Zaandijkerweg en de Dubbele Buurt zijn tweezijdige bebouwd. Het karakter van de bebouwing langs deze weg is zeer verscheiden. Langs de Zuideinde staat voornamelijk industriebebouwing waarvan de zeepziederij de Adelaar het meest in het oog springt. Dit grote bakstenen gebouw uit 1896 wordt bekroond door een enorm beeld van een adelaar met gespreide vleugels. Enkele industriegebouwen aan het Zuideinde staan op dit moment leeg. De industriebebouwing langs het Noordeinde is reeds voor een belangrijk deel gesloopt. Aan de Dubbele Buurt en de Zaanweg staan vooral veel herenhuizen, villa's en kantoorpanden uit de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Als voorbeelden kunnen worden genoemd de panden Zaanweg 46-50, Zaanweg 102, Dubbele Buurt 10 en 18. Aan de Zaanweg en het Noordeinde staan nog enkele oudere gebouwen, deels in hout uitgevoerd. Als één van de belangrijkste kan de bakstenen Doopsgezinde kerk worden genoemd,

gebouwd in Dorische trant naar ontwerp van Hendrik Springer (1831). Haaks op deze gebogen lineaire structuur lag een gering aantal dwarspaden, waarvan het Schoolpad/Hennepad en het Sluispad qua structuur de best bewaarde voorbeelden zijn. Bij deze paden is ook de wetering behouden. Hier staan nog enige traditionele houten woningen, zoals Sluispad 13 (1869) en Schoolpad 33. Aan het Karnemelksepad staan zelfs nog twee stolpboerderijen. De oude kern van Wormerveer ligt ter hoogte van het Krommenieërpad/Krommenieërweg, die de verbinding tussen Krommenie en Wormerveer vormde. Aan deze straten is nog een aantal traditionele eenvoudige houten woningen te vinden, waarvan de reeks woningen Krommenieërweg, 56, 84, 96/98 en 100/102 goede voorbeelden zijn.

In de tweede helft van de 19de eeuw ondervond Wormerveer een belangrijke groei, waarvan de eerder genoemde bebouwing van de Zaanoever ook al blijk gaf. In die periode is de brede Marktstraat aangelegd met aan het eind de begraafplaats (1869). Deze straat verving het smalste deel van de Krommenieërweg, het Krommenieërpad. De Marktstraat is aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw uitgegroeid tot de voornaamste straat van Wormerveer. Aan de Marktstraat bevindt zich een gevarieerde bebouwing. Op de kop van de straat staat onder andere een groot houten herenhuis uit ca 1870, in classicistische vormen. Op de hoek van de Marktstraat en de Krommenieerweg staat een kleinere, gepleisterde stenen woning (Marktstraat 112), waarvan de architectuur eveneens is geïnspireerd op het classicisme. De kern van Wormerveer wordt gedomineerd door de cacaofabriek van de Koninklijke Fabrieken Boon bv (Marktstraat 66a) en de RK kerk (Marktstraat 4). Het meest opvallende gebouw op het terrein van de cacao-fabriek is de zogenaamde hoogbouw, een gewapend betonnen gebouw van vier bouwlagen met een gebroken schilddak. Het dak wordt bekroond door twee grote schilden, waarop adelaars staan afgebeeld. Dit bouwwerk is in 1916 opgetrokken, naar ontwerp van Mart Stam. Ook de zogenaamde lage vleugel (1919) achter de hoogbouw is ontworpen door Mart Stam. Dit gebouw heeft een opvallend moderne vormgeving.
Op de hoek van de Zaanweg en de Marktstraat staan de rooms-katholieke St Josephkerk en pastorie (Marktstraat 2;4), beide ontworpen door Jan Stuyt (1916).
In 1886 is de Wandelweg aangelegd, die in 1932 is opgenomen in de provinciale weg. Deze weg vormt onderdeel van en begrenzing van een aantal uitbreidingen met voornamelijk arbeiderswoningen. Aan de Wandelweg zijn sedert ca 1890 onder andere middenstandswoningen en kleine villa-achtige woningen gerealiseerd. Deze straat onderscheidt zich door haar voornamere karakter van de omliggende buurten.
De uitbreidingen rond het Wilhelminapark dateren uit ca 1900.
Ze hebben een speculatieve basis, waarbij de structuur van de oude paden is gehandhaafd en gevolgd. Hetzelfde geldt voor de soortgelijke uitbreidingen rondom Houtkade/ Bleekersstraat en de omgeving van de Transvaalstraat. Er zijn voornamelijk een- en tweelaagswoningen gerealiseerd, geschakeld tot rijen en gesloten bouwblokken.
De Oost-Indiëwijk is voornamelijk tussen ca 1915 en 1925 tot stand gekomen. Naast particuliere woningbouw verrezen hier een aantal woningbouwcomplexen. Eén van de mooiste complexen in deze wijk is "'t hof Saenden" (Billitonkade 31-40), dat in 1915 werd ontworpen door de aannemer/architect D. Stam Gz., in opdracht van J.A. Laan.
Tussen 1930 en 1940 zijn de resterende open terreinen ingevuld, waarbij de bomenbuurt (Beukenweg eo), de buurt van elektrotechnici (Wattstraat eo) en de schildersbuurt (Rembrandtkade eo) zijn aangelegd en bebouwd.
Sedert ca 1975 worden ook omvangrijke delen van de bebouwde kom gesaneerd, waarbij veelal de bestaande bebouwing wordt vervangen door nieuwbouw.

5.6 Krommenie

De as van de kern van Krommenie wordt gevormd door de Noorder- en Zuiderhoofdstraat, een doorgaande weg in noord-zuidrichting. De weg vanuit Wormerveer (Krommenieërweg en Padlaan) en de weg vanuit het buurtschap Busch (Heiligeweg en Militaire weg) sluiten in de kern van Krommenie op de Noorder- en Zuiderhoofdstraat aan.
De bovengenoemde wegen waren vóór de MIP-periode reeds geheel of gedeeltelijk tweezijdig bebouwd. Dit gold ook voor de Weiver.
De verkaveling was tamelijk dicht, maar de bebouwing vormde slechts sporadisch gesloten rijen. Vrijwel alles was houtbouw. Alleen de kerk, het Rechthuis en de begane grond van een aantal woningen waren in baksteen uitgevoerd.
In de 19de en 20ste eeuw heeft aan de Noorder- en Zuiderhoofdstraat vooral verdichting en vervanging door stenen gebouwen (waaronder villa's en winkels) plaatsgevonden. In de structuur en verkaveling is betrekkelijk weinig verandering opgetreden, behoudens enige schaalvergroting in de kern na 1945.
Een belangrijk deel van de bebouwing aan de Noorder- en Zuiderhoofdstraat dateert van vóór 1850. Er zijn relatief veel oude houten huizen bewaard gebleven: de 18de-eeuwse pronkgevels behoren tot de mooist vormgegeven en rijkst gedecoreerde exemplaren in de gehele Zaanstreek. Opvallend is dat de begane grond van deze gevels veelal in baksteen is uitgevoerd. Het Rechthuis uit 1706 (Zuiderhoofdstraat 151) is in 1911 ingrijpend gerestaureerd en uitgebreid. Deze aanpak is karakteristiek voor de restauratiepraktijk uit het begin van de 20ste eeuw.
De bebouwing aan de Weiver en Padlaan bestond uit eenvoudiger sobere houten huizen, waaronder zowel enkelvoudige als samengestelde woningen. De perceelbreedte aan deze straten is veel geringer dan aan de Hoofdstraat. Het pand Weiver 78 is een karakteristieke middelgrote 19de-eeuwse woning (vermoedelijke datering 1832). De rijke detaillering van de windveren en het beschot van de topgevels wordt als karakteristiek voor deze periode beschouwd. In het begin van de 20ste eeuw is het karakter van het Weiver sterk gewijzigd: er zijn enige industriegebouwen (oa Weiver 1, de huidige kaashal die uit 1911 dateert) en stenen arbeiderswoningen opgericht. De bebouwing aan de Padlaan is voor het merendeel gesloopt. Er staan nog enkele eenvoudige kleine houten woningen, waaronder Padlaan 22 en 62/64. De bebouwing langs de Heiligeweg is nagenoeg geheel gesloopt.

Op het terrein tussen Hoofdstraat en Nauernasche Vaart stonden blijkens de kaart van J. Kuyper slechts enkele (industrie)molens. In de periode 1850-1940 zijn hier enige grootschalige industrieën tot ontwikkeling gekomen, waarvan de linoleumfabriek "de Lum" (nu: Forbo-Krommenie bv, gevestigd te Assendelft) de grootste en belangrijkste was. Deze fabriek is in 1983 gesloopt en tussen 1984 en 1986 vervangen door 231 woningen van de woningbouwvereniging de Volkswoning. Er zijn trouwens meerdere fabrieken langs de Nauernasche Vaart in het kader van de stadsvernieuwing gesloopt. Een nog bestaande fabriek is de enveloppenfabriek van de firma Vlaar (Noordervaartdijk 10) uit 1897. Het langgerekte complex staat haaks op de Noordervaartdijk. De gebouwen zijn nog nagenoeg gaaf.
Tussen en naast deze fabrieksterreinen zijn rond 1900 enige woonstraten tot ontwikkeling gekomen. Aan de Wilhelminastraat verrezen lange rijen eenvoudige arbeiderswoningen. Veel van deze woningen zijn grotendeels in hout opgetrokken; slechts de voorgevels zijn in baksteen uitgevoerd (halfsteens). Opvallend is dat de vormgeving van de windveren is gebaseerd op traditionele Zaanse houtbouw (zwanehalskorbelen).
De woningen aan het H.D. Arinkplein, de Prins Hendrikstraat en de Emmastraat zijn wat ruimer van opzet. Ze zijn tot korte reeksen geschakeld of zelfs vrijstaand. De meeste woningen hebben kleine

voortuinen. De vormgeving van de woningen is tamelijk overdadig, zowel in de hoofdvormen, de detaillering als het materiaalgebruik. Een goed voorbeeld is de woningenreeks Prins Hendrikstraat 15, 17 en 19 (ca. 1905).
Er zijn in het begin van de 20ste eeuw enkele projekten van woningbouwverenigingen tot stand gekomen. Het eerste projekt is omstreeks 1915 gerealiseerd door de woningbouwvereniging Patrimonium, een complex ten noorden van het huidige Agathapark. Ongeveer tien jaar later is een tweede complex verrezen rond het Oranjeplein, eveneens gebouwd door een confessionele woningbouwvereniging.
Omstreeks 1925 zijn de Badhuislaan en de Weverstraat/ Iepenstraat aangelegd. Deze vormden de inleiding van de bebouwing ten westen van de Zuiderhoofdstraat/ Noorderhoofdstraat. Als één van de eerste gebouwen in deze uitbreiding geldt het badhuis (Badhuislaan 2). Dit is een traditioneel badhuis, bestaande uit een voorbouw van twee bouwlagen en een schilddak en een lage hal van één bouwlaag en een zadeldak met een schildeind. In deze uitbreiding zijn verder zowel arbeiders- (Lijnbaan) als middenstandswoningen gebouwd; de bebouwing bleef aanvankelijk beperkt tot enkele straten. Pas in de jaren 1950 zijn deze ontwikkelingen voltooid.

5.7 Westzaan

Westzaan bestaat uit een langgerekt (grotendeels) tweezijdig bouwlint, waarin zich twee scherpe bochten bevinden (begin en einde van Weiver). Er is een kern te onderscheiden, namelijk Westzaan-Kerkbuurt. De totale lengte van het lint bedraagt ongeveer 4,5 km en valt onder te verdelen in vijf buurten: Middel (of Noordeinde), Weiver, Westzaan (Kerkbuurt), J.J. Allanstraat (of Krabbelbuurt) en Zuideinde.
In de Middel is slechts enige verspreide bebouwing aanwezig, met een overwegend agrarisch karakter. In de MIP-periode is hierin weinig ontwikkeling opgetreden, behoudens vervanging en een zeer geringe uitbreiding met enkele woningen.
In Weiver bevindt zich een tweezijdig bouwlint in een vrijwel aaneengesloten verkaveling. In de MIP-periode heeft hier een intensieve verdichting en vervanging plaatsgevonden, zoals te zien valt bij vergelijking van de kaartbeelden van 1869 en 1944. Daarnaast zijn ook de meeste oude gebouwen in die periode vervangen, waarbij de agrarische gebouwen zijn verdrongen. Het merendeel van de bebouwing bestaat uit eenvoudige woningen, aangevuld met enige bedrijfspanden en winkels (winkelfunctie slechts in enkele gevallen behouden). In de jaren dertig is de provinciale weg aangelegd, evenwijdig aan de Weiver. Toen zijn ook enige grotere middenstandswoningen gebouwd, aan de zuidzijde van de straat.
De Kerkbuurt van Westzaan vormt de kern van het langgerekte bouwlint. Het centrum van de Kerkbuurt wordt gevormd door een langwerpig plein, waarop het rechthuis/raadhuis ligt. Het plein is pas in de MIP-periode ontstaan door de vorming van de oostwand, na demping van de wegsloot. Aan het plein zijn de voorzieningen geconcentreerd, waaronder het postkantoor (1915). Centraal op het plein ligt het classicistische rechthuis, dat zowel door de situering als de vormgeving een zeer monumentaal karakter heeft. Ten westen van dit rechthuis ligt de hervormde kerk, die in 1741 is gebouwd als vervanging van de ruïneuze middeleeuwse kerk.
Het noordelijk deel van de Kerkbuurt is na de oorlog op vele punten gewijzigd en vernieuwd, mede in samenhang met de compacte uitbreidingen aan weerszijden van de kern. Daarbij zijn ook de uitbreidingen uit de MIP-periode opgeslokt, namelijk de Raadhuisstraat en de Parkstraat. Een deel van de bebouwing aan de Parkstraat (14/16, 18/207 17/19, 21/23, 25/27 en 37/39) heeft een tuindorp-achtig karakter (ca 1920): rondom een grasperk ligt hier een zestal dubbelwoningen, gebouwd in twee typen. De woningen hebben eigen tuintjes.

Het zuidelijk deel van de Kerkbuurt is voornamelijk bebouwd met 18de- en vroeg 19de-eeuwse houten woningen, die blijk geven van grote welstand. De houten woningen Kerkbuurt 26 en Zeilmakerspad 2, beide uit de MIP-periode, passen zeer goed in dit gave beeld (beschermd dorpsgezicht).
Zonder duidelijke overgang gaat de Kerkbuurt over in de J.J. Allanstraat, die weer vrijwel ongemerkt overgaat in het Zuideinde. Dit is een lang bouwlint met een tweezijdige bebouwing, waarin zich een aantal verdichtingen bevinden in een overigens vrij ruime parcellering. Gebouwen met agrarische functies en woonbebouwing wisselen elkaar hier af. De woningen komen deels voor in samenhang met bedrijfsgebouwen, zoals de (voormalige) blauwselfabriek AVIS (J.J. Allanstraat 266). Deze fabriek uit 1916 heeft haar wortels in een oude verfmolen. In de MIP-periode heeft aan de J.J. Allanstraat voornamelijk vervanging en verdichting plaatsgevonden. Een aantal oudere gebouwen is gemoderniseerd, zoals de 17de-eeuwse doopsgezinde vermaning (J.J. Allanstraat 463) die omstreeks 1850 van een neo-gotisch front is voorzien.
Opvallend is het grote aantal houten gebouwen aan de J.J. Allanstraat en het Zuideinde, zowel woningen (bijvoorbeeld Zuideinde 87 en 187) als boerderijen. In de MIP-periode zijn zowel (traditionele) hooihuisboerderijen als stolpboerderijen gebouwd. Eén van de meest opvallende hooihuisboerderijen is J.J. Allanstraat 423, waarvan het hooihuis geheel bekleed is met rode oud-hollandse pannen (ca 1930). De panden J.J. Allanstraat 175 en 314 zijn traditionele hooihuisboerderijen, bestaande uit een woning, een langwerpige stal en een hooihuis (aan een of meerdere zijden ombouwd). De stolpboerderijen in Westzaan zijn vrij sober van vormgeving: ze vallen eerder op door situering of materiaalgebruik. De stolpboerderij J.J. Allanstraat 301 ligt overhoeks ten opzichte van de straat, waardoor de grote inrijdeuren in de voorgevel makkelijk toegankelijk zijn. Pas op het punt waar het Zuideinde op de Overtoom stuit wijzigt het karakter van het bouwlint. Hier staan nog vrijwel uitsluitend woningen, winkels en bedrijven (fabrieken). Ook langs de Overtoom bevindt zich een (kort) bouwlint, dat deels enkelzijdig en deels tweezijdig is. Opvallend is dat langs het westelijk deel van de Overtoom een onderstraat ligt (de Veldweg), waarlangs zich een enkelzijdig bouwlint met bijna uitsluitend woningen bevindt. Eén van de opvallendste gebouwen in Zuideinde is de villa Overtoom 64, waarvan de oprit door een bomenallee wordt gevormd.

5.8 West-Knollendam

Het gehucht West-Knollendam is ontstaan bij de noordelijke afdamming van de Zaan, die reeds in het midden van de 16de eeuw is geslecht.
Het dorp bestaat uit een tweezijdig bebouwde straat op een buitendijkse landtong (de voormalige Dam) en een korte lintbebouwing langs de West-Knollendam (de oude verbindingsweg naar het noorden).
De provinciale weg heeft het gehucht in twee delen gesplitst.
Op de buitendijkse landtong bevindt zich voornamelijk houten éénlaagsbebouwing, voornamelijk bestaande uit woningen en enige werkplaatsen (scheepsreparatie). Een deel van de bebouwing dateert (in oorsprong) uit de periode vóór 1850. Na 1945 is dit deel van het dorp, zowel aan de noord- als de zuidzijde fors uitgebreid met een buurt met (stenen) woningen.
De onderbroken lintbebouwing langs de West-Knollendam/ Schouwweg (ten westen van de provinciale weg) is voor het grootste deel in MIP-periode tot stand gekomen. Deze weg eindigt op de oever van de Tapsloot, waar zich eertijds een veerverbinding bevond. De woning West-Knollendam 71 was vermoedelijk de woning van de veerman.
De woning is nu slechts bereikbaar via het terrein van de naastgelegen fabriek.

5.9 Nauerna

Nauerna is een klein gehucht bij de monding van de Nauernasche Vaart in het IJ (na 1872 in het Noordzeekanaal). In de monding van de Nauernasche Vaart liggen een schutsluis (de Schermersluis, 1632/ 1800) en een uitwateringsduiker (1651/1802), beide aangelegd voor de uitwatering van de Schermerboezem. Het gehucht ligt voornamelijk ten westen van de monding, deels als enkelzijdige lintbebouwing op de Zeedijk (Nauerna geheten) en deels als tweezijdige bebouwing aan de voet van de dijk, aan de verbindingsweg tussen de westelijke weg langs de Nauernasche Vaart en de weg op de Zeedijk (eveneens Nauerna geheten).
De bebouwing heeft een gevarieerd karakter; boerderijen, houten en stenen woningen, een café en bedrijfspanden. In de MIP-periode heeft het dorp nauwelijks ontwikkeling doorgemaakt. Als één van de belangrijkste gebouwen uit de MIP-periode kan de uit 1850 daterende school met onderwijzerswoning Nauerna 30 worden genoemd. Na de aanleg van het Noordzeekanaal (1872) is een deel van het IJ voor Nauerna ingedijkt en drooggemalen: de Nauernasche Polder en de Westzaner Polder. Daarbij is een brede zwaaikom en voorhaven bij Nauerna aangelegd. Deze haven wordt nu voornamelijk als jachthaven gebruikt.

5.10 Assendelft

Assendelft bestaat uit een langgerekt tweezijdig bouwlint, tussen Krommenie en de Zeedijk langs het voormalige IJ. De totale lengte van het lint bedraagt ca 7 km. Het bouwlint valt onder te verdelen in vier delen: Langeheit, Noordeinde, Kerkbuurt en Zuideinde.
Het noordelijkste deel, Langeheit, is voornamelijk in de periode 1850-1940 (MIP-periode) tot stand gekomen. Hier staan voornamelijk bakstenen arbeiderswoningen van een of twee bouwlagen en een dak, veelal geschakeld tot korte rijen. De verkaveling vertoont een grote verdichting. Gedeelten zijn zelfs volledig aaneengesloten. In de jaren dertig van de twintigste eeuw heeft men een buurt-uitbreiding ten westen van de Dorpsstraat ontworpen. Hiervan is in de MIP-periode slechts een fragment voltooid (W. Sijpesteynstraat). Pas na 1950 is deze buurt gereed gekomen. Aan de oostzijde ontstond een industrieterrein, waar in 1983 de linoleumfabriek Forbo-Krommenie is gevestigd.
Het Noordeinde, de Kerkbuurt en het Zuideinde vormen gezamenlijk het oude dorp Assendelft. Het dorp heeft een overwegend agrarisch karakter. De houtbouw neemt hier een zeer prominente plaats in; slechts in het centrum (in de omgeving van de Marktplaats) is meer steenbouw aanwezig. In de periode 1850-1940 heeft zeer veel vervanging plaatsgevonden, zodanig dat in vergelijking bijvoorbeeld met Westzaan betrekkelijk weinig oudere bebouwing behouden is gebleven. Daarnaast was er ook een voortgaande verdichting. Na de Tweede Wereldoorlog is ten oosten van de Kerkbuurt een geconcentreerde nieuwe woonwijk gebouwd, de Delftbuurt. Deze buurt ligt achter het bouwlint en heeft een vrij zelfstandig karakter.
De Kerkbuurt kan worden beschouwd als het centrum van het dorp. Hier zijn de meeste voorzieningen en winkels. Rondom het Marktplein, het enige plein in Assendelft, staan vanouds de belangrijkste openbare gebouwen, zoals de kerk, het rechthuis en de herberg. Al deze gebouwen zijn gedurende de MIP-periode vervangen. De oude gotische dorpskerk, die in oorsprong uit 1472 dateerde, is na een brand in 1893 herbouwd. Het is een rechthoekige zaalkerk met een vierkante toren tegen de zuidgevel. De vormgeving is op het classicisme van Hendrick de Keyser geïnspireerd. Het oude rechthuis uit 1618 is in 1898 vervangen door het huidige gebouw, dat nu als politiebureau en vergaderruimte in gebruik is. Het is vermoedelijk ontworpen door de gemeente-opzichter C.T. Veenis. De oude herberg "'t Huis Assumburg" (Dorpsstraat 375) bestond uit een

café met een uitspanning, dat tevens dienst deed als waag. In 1908 is tegen de achterzijde van het café een toneelzaal gebouwd en in 1913 is het café zelf vervangen door het huidige gebouw, dat een hotel, restaurant, café en een uitspanning bevatte. Deze uitspanning heeft nog tot 1948 dienst gedaan als waag.
Het doktershuis (Dorpsstraat 369) is in 1911 gebouwd, mogelijk naar ontwerp van de dorpsaannemer Simon Konen. Het gebouw valt in Assendelft sterk op, vooral omdat er weinig bebouwing van dit type aanwezig is. Ook nog in 1911 is even ten zuiden van het Marktplein een ziekenhuisje gebouwd (Dorpsstraat 413). De noordzijde van de Kerkbuurt wordt gevormd door de kruising met de Communicatieweg, een oude verbindingsweg die in de jaren dertig van de 20ste eeuw sterk is verbreed. Vlakbij deze kruising is in 1887 de Sint Odulphuskerk gebouwd, een neoromaanse kruisbasiliek die is ontworpen door A.C. Bleijs. Tegen het koor staan de pastorie en een kleine kapel.
Het overige deel van de Kerkbuurt, het Noordeinde en het Zuideinde hebben een agrarische karakter, waar de bebouwing zich voornamelijk beperkt tot boerderijen (stolpboerderijen en hooihuisboerderijen), woningen (dubbel-woningen) en kleinschalige bedrijfjes. Veel van de bebouwing bestaat geheel of gedeeltelijk uit hout.
Het Noordeinde is vanouds sterker verdicht dan het Zuideinde, waarbij vooral meer woningen aanwezig zijn. Eén van de wegsloten van het Zuideinde is behouden gebleven.
Voor de MIP-periode vielen de meeste boerderijen in Assendelft te categoriseren als hooihuisboerderijen. De stolpboerderij heeft hier vooral in de 19de en 20ste eeuw opgang gemaakt. Momenteel is de stolpboerderij het meest voorkomende type, onder te verdelen in stolpboerderijen en langhuisstolpboerderijen. Hooihuisboerderijen uit de MIP-periode zijn onder andere aangetroffen op Dorpsstraat 415 en 564. De boerderij Dorpsstraat 290 bestaat uit een zelfstandige woning met een stolpschuur. De woning heeft een (inpandige) galerij en een portiek, bestaande uit rondboogvormige openingen waarvan het metselwerk op gietijzeren kolommen rust.
Eén van de weinige dwarspaden, haaks op de Dorpsstraat, is het zogenaamde Laantje. Hier staan twee houten dubbelwoningen, die recent zijn verbouwd tot twee enkelvoudige woningen (Dorpsstraat 398 en 400). Deze woningen hebben voornamelijk belang vanwege hun voor Assendelft uitzonderlijke situering.

5.11 Krommeniedijk

Het gehucht Krommeniedijk bestaat uit een bouwlint langs de noordelijke dijk van de Woudpolder. Blijkens de kaart van Kuyper uit 1869 was het bouwlint vrijwel geheel enkelvoudig; nagenoeg alle bebouwing lag ten noorden van de dijk. In de MIP-periode is het bouwlint in oostelijke richting uitgebreid, tot op de Taandijk. In deze uitbreiding is vooral tweezijdige bebouwing gerealiseerd.
Het westelijke deel van het dorp heeft een voornamelijk agrarisch karakter. De verkaveling is ruim en open. Door de royale erfbeplanting en de bomenschermen heeft het gehucht hier een zeer groen karakter. De 18de-eeuwse kerk is één van de zeer weinige gebouwen aan de zuidzijde van de dijk. In de MIP-periode heeft hier vooral vervanging plaatsgevonden, waaronder de stolpboerderijen Krommeniedijk 191 en 192.
Het oostelijke deel is dichter verkaveld. De bebouwing hier heeft een gemengd karakter, waarin boerderijen en woningen (en dubbelwoningen) elkaar afwisselen. Dit gedeelte van de dijk heeft een minder groen karakter.

5.12 Buitengebied

In het buitengebied staat betrekkelijk weinig bebouwing, zowel vanwege de occupatiegeschiedenis en de sterke verdichting in de 19de en 20ste eeuw langs de Zaan als vanwege de wijze van indeling van de gemeente Zaanstad in MIP-deelgebieden. De meeste bebouwing in het buitengebied staat langs de Westzanerdijk en in het landbouwgebied ten westen van Assendelft.
De Westzanerdijk is de oude zeedijk langs het IJ. In de MIP-periode heeft zich hier een vrijwel aaneengesloten bouwlint gevormd, deels enkelzijdig en deels tweezijdig. In dit lint staat voornamelijk woonbebouwing, vrijstaand of in korte reeksen geschakeld. De Joodse begraafplaats (1887) ligt ongeveer halverwege Zaandam en Westzaan-Zuideinde. Ter hoogte van de aansluiting van de Hoofdtocht (een weg uit ca 1970) staat de voormalige biscuitfabriek Vicomte van de firma M. Hildering (Overtoom 32). In de 17de of 18de eeuw werd op deze plaats een zeepziederij gevestigd, waarvan de kern een windmolen was. In de (19de en) 20ste eeuw is dit complex verbouwd tot de bovengenoemde fabriek. Recent heeft het gebouw zijn functie verloren en is er een meubelhal in gevestigd.

Ten westen van Assendelft ligt een ingewikkelde dijk-structuur, bestaande uit de 13de-eeuwse Assendelver Zeedijk, de 18de-eeuwse omdijking van de oude buitenlanden en de omdijking van de Wijkermeerpolder, ontstaan in 1872 bij de aanleg van het Noordzeekanaal. Aan deze dijken staan meerdere boerderijen, waaronder enkele stolpen.

In het buitengebied staan meerdere werken, die deel uitmaken van de voormalige Stelling van Amsterdam, een ring van permanente verdedigingswerken rond de hoofdstad, aangelegd tussen ca 1880 en 1920. In het zuidwesten van de gemeente ligt de liniewal Aagtendijk-Zuidwijkermeer, die op zijn beurt deel uitmaakt van de Linie Krommeniedijk-Zuidwijkermeer. In de liniewal bevinden zich enige Damsluizen, waarvan de Damsluis in de Meerweidertocht op het grondgebied van de gemeente Zaanstad ligt. Op het punt waar de bovengenoemde wal de Kanaalweg snijdt, ligt het omgrachte fort Zuidwijkermeer. De betonnen gebouwen op het forteiland dateren uit ca 1900. Direkt ten westen (in het schootsbereik) van het fort ligt een grote boerderij, genaamd de Eersteling, die vanwege bepalingen van de Kringenwet geheel in hout is opgetrokken. In tijd van beleg of oorlog kon de boerderij makkelijk en snel worden gesloopt.
In de Assendelver Zeedijk zijn in 1894/95 drie kruitmagazijnen gebouwd, waarvan er twee behouden zijn (gerestaureerd in 1984/85).
Bij Krommeniedijk ligt de Nevenbatterij van het fort bij Krommeniedijk (ca 1902), bestaande uit twee geschutsbeddingen en drie munitiemagazijnen. Verder bevinden zich hier nog een gietijzeren inundatiekoker (ca 1895) en een doorvaartbeschoeiing tussen Noorderham en Krommenie (ca 1895). Deze voorzieningen zijn zeldzaam geworden, omdat de meeste zijn opgeruimd. Deze werken behoren overigens niet tot het MIP-deelgebied buitengebied, maar tot het MIP-deelgebied Krommeniedijk.
De voormalige Artillerie-Inrichtingen (nu Eurometaal geheten) aan de Hemkade 2 zijn onder het deelgebied Zaandam ingedeeld. De fabriek is tussen 1885 en 1927 in fasen verplaatst van Delft naar Zaandam, niet alleen omdat het beschikbare terrein te Delft onvoldoende mogelijkheden voor uitbreiding gaf maar ook omdat het strategische voordelen had om deze fabriek binnen de Stelling van Amsterdam te plaatsen. De fabriek bevat een reeks werkplaatsen, assemblage-gebouwen, magazijnen en militaire gebouwen. Op de hoek van de Havenstraat en de Hemkade staat een gewapend betonnen geschutsbunker, vermoedelijk daterend uit circa 1938. Nadere inventarisatie op het terrein was vanwege tijdgebrek niet mogelijk.

6. Bebouwingskarakteristiek

In dit hoofdstuk wordt de Zaanse houtbouw beschreven, een bouwwijze die tot ver in de MIP-periode voor het onderzoeksgebied het meest kenmerkend is geweest.
Daarna volgt een korte paragraaf over de Zaanse architect L.J. Immink.

6.1 Houtbouw

De Zaanse bouwcultuur heeft vanouds een bijzonder karakter, waarover R. Meischke opmerkt in het voorwoord van **Gebouwd in de Zaanstreek**: "Hier (in het land boven het IJ) ontstond vooral in de 17de eeuw een zeer omvangrijke dorpse bebouwing van grote betekenis. Door het overwegend gebruik van hout als bouwmateriaal bezat dit gebied een eigen en gemakkelijk herkenbaar karakter, een karakter dat uniek was, niet alleen voor ons land maar voor de gehele wereld."
Met de opkomst van de mechanische houtzagerij (windmolens) in de 17de eeuw werd hout in de Zaanstreek een relatief goedkoop bouwmateriaal. Daarnaast was het vanwege de slechte grondslag in de streek noodzakelijk om zo licht mogelijk te bouwen, waarvoor houtbouw uitermate geschikt was. Vrijwel alle gebouwen werden daarom in hout gebouwd.

Algemeen kan worden gesteld dat de houtbouw tot aan het begin van de 20ste eeuw een zeer prominente plaats innam. Ook in vergelijking met de omliggende dorpen en steden blijkt de houtbouw in de Zaanstreek een zeer groot aandeel van de nieuwbouw te vertegenwoordigen. Het bouwen in steen was in de 19de eeuw voornamelijk beperkt tot bepaalde bouwtypen: fabrieksbebouwing, grote woningen en kantoorpanden (ondernemersvilla's ea), representatieve bebouwing, kerken en andere openbaar toegankelijke gebouwen. Eenvoudige woningen (met name arbeiderswoningen) en boerderijen werden nog voornamelijk in hout uitgevoerd. Opvallend is dat de verstening van de boerderij eerder doorzet dan de verstening van het (arbeiders)woonhuis, waarschijnlijk vanwege de relatief grote welstand van de boerenbevolking.

Aan het einde van de 19de eeuw zijn er verboden op het bouwen in hout uitgevaardigd. Zo werd te Zaandijk een verbod op houtbouw uitgevaardigd in 1893 en in Koog aan de Zaan in 1887. Niettemin zijn ook daarna nog zeer veel woningen geheel en gedeeltelijk in hout uitgevoerd. Vervanging van houten bebouwing en het gedeeltelijk in hout uitvoeren van de woningen vielen namelijk niet onder deze verbodsbepalingen.
De meeste (arbeiders)woningen uit het einde van de 19de eeuw zijn nog voor 3/4 in hout uitgevoerd. In het algemeen zijn slechts de voorgevels in baksteen opgetrokken, meestal opgemetseld in halfsteensverband. Voorbeelden van dit soort bebouwing zijn aan te treffen in de Russische Buurt (deels gesaneerd) en de Ooievaar- en Reigerstraat te Zaandam.
De nieuwe bouwverordening van 1907, gebaseerd op de Woningwet van 1901, verbood het gebruik van houten buitenmuren. Daarmee kwam een eind aan een drie eeuwen lange continue traditie van houtbouw.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw nam de belangstelling voor de traditionele Zaanse houtbouw sterk toe. Deze belangstelling was vooral toegespitst op de 17de-eeuwse vormen: geprofileerd beschot, kruisvensters en traditionele deurpartijen (met dateringen in de kalven). Aangezien complete houtbouw was verboden, moest men zich beperken tot kleinschalige citaten in de nieuwbouw. Karakteristieke voorbeelden van het gebruik van dit soort citaten zijn onder meer aan te treffen in het woningbouwcomplex "'t hof SAENDEN" te Wormerveer (Billitonkade 31-39/32-38) uit 1915, het winkelpand De Ruyterstraat 2 te Koog aan de Zaan uit 1902 en het woon-winkelpand Javastraat 5a/7 te Wormerveer uit 1909.

In de grootschalige saneringen na de Tweede Wereldoorlog is zeer veel houtbouw verdwenen. Vooral de houtbouw uit de 19deen begin 20ste eeuw is in grote getale gesloopt, mede vanwege de slechte kwaliteit van de bouw en het bouwmateriaal (slecht hout voor het beschot). Niettemin kan worden gesteld dat de houten bebouwing nog steeds een belangrijke plaats inneemt in de Zaanstreek, zowel in de stad Zaandam als de omliggende dorpen.

6.2 L.J. Immink

Omstreeks 1850 was één van de belangrijkste architecten in deze regio: L.J. Immink. Immink (geboren te 's-Gravenhage in 1822, overleden te Zaandam in 1869) werd in 1848 tot stadsarchitect van Zaandam benoemd. Hij heeft tussen 1848 en 1869 veel in Zaandam en de omliggende gemeenten gebouwd. Enkele van zijn bekendste werken zijn de voormalige Synagoge aan de Gedempte Gracht 40 (1865), het voormalige logegebouw van de vrijmetselaarsloge Anna-Paulowna aan de Dam 2 (1858), de Doopsgezindevermaning aan de Oostzijde 82 (1861) en het Luthers Weeshuis aan de Vinkenstraat 36 (1861). In de kapconstructie gebruikte hij bij voorkeur Philibertspanten (schenkelspanten). Hij wist ook veel anderen er toe te bewegen met dit type spanten te werken, zodat er in Zaandam en omgeving een ruime toepassing van schenkelspanten valt te constateren.

7. Stedebouwkundige typologie

De stedebouwkundige typologie richt zich op de ruimtelijke ontwikkelingen in de gemeente Zaanstad tussen 1850 en 1940. Deze ontwikkelingen zijn steeds van niet-stedelijk karakter. De gebruikte terminologie en arcering is merendeels gebaseerd op de publicatie: **Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)**, Zeist 1987, pp. 54-74.

Algemeen: In het als zodanig gearceerde gebied staat zowel individuele als complexmatige bebouwing die gedurende de MIP-periode binnen een bestaand en direct daarvan afgeleid patroon van wegen en straten werd opgetrokken. Het betreft hier bebouwing aan straten die de hoofdrichting van de polderverkaveling volgen. De hierdoor ontstane structuur is eerder in deze gemeentebeschrijving met kamstructuur aangeduid (p.25). In deze traditionele structuur past het grootste deel van de uitbreidingen die de oude Zaanse kernen in de MIP-periode ondergingen.

Tuinwijkachtige ontwikkelingen: De gearceerde gebieden bevatten overwegend complexmatige woningbouw voor arbeiders en middenstand, gerealiseerd tussen de beide wereldoorlogen. De bebouwing kwam tot stand in duidelijke relatie tot een stratenpatroon met bijzondere vormkenmerken. De openbare ruimte is door korte gebogen straten, of door pleinvormige ruimten besloten van karakter. Beplanting in de vorm van bomenrijen, grasbermen, hagen en een centraal plantsoen vervult een belangrijke functie.
Het woningbouwcomplex van Patrimonium rond het Talmaplein in Zaanstad is van dit alles een zuiver voorbeeld.
De tuinwijkachtige ontwikkelingen in Zaanstad beperken zich tot de schaal van een aantal woningbouwcomplexen. Alleen de tussen 1920 en 1940 gerealiseerde uitbreidingen aan de zuid-oostzijde van Zaanstad zijn op wat grotere schaal.

Industriegebied: Gearceerd zijn onderdelen van de Zaanoevers, de aansluiting van de Zaan op het Noordzeekanaal en het tot Krommenie behorende deel van de Nauernasche Vaart. Dit zijn de gebieden waar de industriële ontwikkeling van de Zaanstreek zich gedurende de MIP-periode voltrok.
Het karakteristieke industriële beeld van aaneengesloten fabrieken dicht langs de rivier heeft zich vooral te Zaanstad ontwikkeld. Elders leverde de industrialisatie een wat meer gespreid beeld van dicht langs de rivieroever gebouwde fabrieken op. Een tweede wand van fabrieksgebouwen manifesteert zich vooral aan de oostzijde van de Zaan te Wormerveer. Dit bijzondere industriële beeld ressorteert echter onder de gemeente Wormer. De industriële ontwikkeling langs de Nauernasche Vaart te Krommenie is voor een groot deel in de decennia na 1945 verdwenen.

Militaire functies: De arcering beslaat de liniewal tussen de forten Aagtendijk en Zuidwijkermeer (5.12), gelegen in het zuidwestelijk deel van het buitengebied. In het noordwestelijk buitengebied beslaat de arcering de nevenbatterij van het fort bij Krommeniedijk (5,12).

Verantwoording inventarisatie

Bij de inventarisatie zijn in de gemeente Zaanstad 422 objecten en complexen beschreven en gefotografeerd. Dit zijn de meest karakteristieke bouwwerken (gebouwen en kunstwerken) uit de periode 1850-1940. Ze zijn geselecteerd op stedebouwkundige, architectonische en/of historische gronden en getoetst op gaafheid en zeldzaamheid. Vrijwel alle gebouwen met een bijzondere of openbare functie zijn opgenomen, omdat deze veelal zowel vanwege hun betekenis voor de bevolking als door hun situering een meer prominente plaats in de gemeente innemen.

In de gemeente Zaanstad is daarnaast speciale aandacht uitgegaan naar houtbouw en industriële bebouwing. De publicatie **Gebouwd in de Zaanstreek** (De Jong en Schipper) is bij de inventarisatie een leidraad geweest.

MIP-methodiek
De MIP-inventarisatie onderscheidt objecten, complexen en gebieden met bijzondere waarden. Voor Zaanstad kon worden volstaan met object- en complexinventarisatie. De MIP-methodiek kan worden nagelezen in de twee RDMZ-publicaties:
Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw en Stedebouwkundige ontwikkelingen zoals vermeld in de lijst van geraadpleegde werken.

De geïnventariseerde objecten zijn per MIP-deelgebied Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Westzaan, Nauerna, Assendelft, West-Knollendam, Krommeniedijk en buitengebied, alfabetisch op straatnaam geordend.

Geraadpleegde werken

Ankum, L.A. (red.) e.a., *Encyclopedie van de Zaanstreek*, Wormerveer-Zaanstad 1991

Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 20 van de monumentenwet, *Westzaan* gemeente Zaanstad. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Westzaan als beschermd dorpsgezicht, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988.

Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 35 van de monumentenwet 1988, *Haaldersbroek* gemeente Zaanstad. Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Haaldersbroek tot beschermd dorpsgezicht, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988.

Colenbrander, B.W. e.a., *Molens in Noord-Holland*, Amsterdam 1981

De Zaanstreek belicht, de foto's van Breebaard 1863-1878, Wormerveer 1986.

Engel, W.I. en J. Kok, *Trams en tramlijnen, stoomtrams van Wadden tot IJ*, Rotterdam 1973.

Jong, S. de en J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Wormerveer 1987.

Landschapsonderzoek Waterland en Zaanstreek, uitgevoerd door Buro Maas te Zeist in opdracht van de Dienst Ruimte en Groen (voorheen Provinciale Planologische Dienst), Zeist 1985.

Monumenten Inventarisatie Project (MIP), *Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

Neuhaus, A.F., *Wormerveer in oude ansichten*, deel 1, Zaltbommel 1979

Ontstaan, groei en ontwikkeling van de Zaanse industrie, Stichting Voorlichting Zaanstreek, Zaandam z.j.

Neuhaus, A.F., *Wormerveer in oude ansichten*, deel 2, Zaltbommel 1979

Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

Stelling van Amsterdam. Noordwest tot West. Gemeenten Wijdewormer (v.m. Jisp) (5), Wijdewormer (v.m. Wormer) (6), Uitgeest (7), Zaanstad (8), Heemskerk (9), Beverwijk (10), Velsen (11). Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem juli 1991 (samenstelling J.J.W. Goudeau).

Stichting voor Bodemkartering: *De bodem van Noord-Holland.* Wageningen, 1974.

Verkade M.A. e.a., *Zaandam 150 jaar stad 1811-1961. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad*, Zaandam 1962.

Visser, G., *Krommeniedijk in oude ansichten*, Zaltbommel 1979.

Visser, G., *Krommeniedijk in oude ansichten*, Zaltbommel 1981.

Walig, J., *Krommenie in oude anschten*, deel 2, Zaltbommel 1981.

Walig, J., *Krommenie toen en nu*, Zaltbommel 1982.

Tabellen

Bevolkingsontwikkeling in de voormalige Zaanse gemeenten tijdens de MIP-periode

Zaandam

jaar	aantal	toename
1851	11665	
1860	12074	409
1870	12129	55
1880	12392	263
1890	15604	3212
1900	21597	5993
1910	24965	3368
1920	28828	3863
1930	33184	4356
1940	38679	5495

Koog aan de Zaan

jaar	aantal	toename
1851	2240	
1860	2289	49
1870	2336	47
1880	2356	20
1890	2736	380
1900	3034	298
1910	3379	345
1920	3614	235
1930	4463	849
1940	6646	2183

Zaandijk

jaar	aantal	toename
1851	2334	
1860	2309	-25
1870	2202	-107
1880	2230	28
1890	2431	201
1900	2456	25
1910	2689	233
1920	2853	164
1930	3170	317
1940	3881	711

Wormerveer

jaar	aantal	toename
1851	3109	
1860	3263	154
1870	3563	300
1880	3883	320
1890	5026	1143
1900	6144	1118
1910	6818	674
1920	8110	1292
1930	8818	708
1940	9844	1026

Krommenie

jaar	aantal	toename
1851	2850	
1860	2915	65
1870	2828	-87
1880	2573	-255
1890	2688	115
1900	3122	434
1910	3840	718
1920	4481	641
1930	5587	1106
1940	6041	454

Westzaan

jaar	aantal	toename
1851	2497	
1860	2435	-62
1870	2458	23
1880	2438	-20
1890	2187	-251
1900	2229	42
1910	2226	-3
1920	2649	423
1930	2934	285
1940	3034	100

Assendelft

jaar	aantal	toename
1851	2890	
1860	2995	105
1870	3200	5
1880	3308	108
1890	3874	566
1900	3503	-371
1910	3549	46
1920	4117	568
1930	4960	843
1940	5879	919

Vorenstaande gegevens werden ontleend aan:
Databank bevolkingsgegevens, Instituut voor sociale geografie, Universiteit van Amsterdam.

"Zaanstad"

	totaal
1851	27585
1860	28285
1870	28716
1880	29180
1890	34546
1900	42085
1910	47466
1920	54652
1930	63116
1940	74054

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland: ingetekend op kaart Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland 1984, volgens de gemeentelijke indeling per 14-03-1988.

2. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca 1850; Militaire topografische kaart 1:50000, nrs. 19 (Alkmaar), verkend 1858, gegraveerd 1864 en 25 (Amsterdam), verkend 1849/50, gegraveerd 1854.

3. Gemeente Assendelft 1866: Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

4. Gemeente Koog aan de Zaan ca 1869: Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

5. Gemeente Krommenie 1869: Kuyper, J. Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

6. Gemeente Westzaan 1869: Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

7. Gemeente Wormerveer 1867: Kuyper, J. Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

8. Gemeente Zaandam 1869: kuyper, J. Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

9. Gemeente Zaandijk ca 1869, Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869, Groningen 1984.

10. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca 1912: topografische kaart 1:25000, verkend in 1875, herzien in 1888, gedeeltelijk herzien tot 1912.

11. Gemeenten Assendelft, Koog aan de zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk 1943: Amerikaanse stafkart AMS 831, herzien tot 1942, uitgave 1943.

12. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca 1946:Topografische kaart 1:25.000, verkend in 1938, gedeeltelijk herzien in 1946, uitgave 1946.

13. Gemeente Zaanstad 1983: Topografische kaart 1:50000.

14. Gemeente Zaanstad 1991: idem.

15. Grenswijzigingen vanaf 1874; ingetekend door J.H.M.R. van Draaijen op basis afbeelding 13.

16. Landschapstypologie gemeente Zaanstad: idem.

17. Bodemgesteldheid gemeente Zaanstad: idem.

18. Waterstaatkundige indeling en afwatering ca 1850: idem.

19. Waterstaatkundige indeling en afwatering ca 1940: idem.

20. Wegenpatroon ca 1850: ingetekend door Van Draaijen op basis afbeelding 13.

21. Wegenpatroon ca 1910: idem.

22. Wegenpatroon ca 1940: idem.

23. Dijkenpatroon ca 1850: idem.

24. Dijkenpatroon ca 1940: idem.

25. Spoorwegen:idem.

26. Militaire infrastructuur: idem.

27. Sluizen bij Zaandam: tekening Van Draaijen.

28. Ontwikkeling haven van Zaandam: tekening Van Draaijen.

29. Landschapsbeeld 1992: ingetekend door Van Draaijen op basis afbeelding 13.

30. Stedebouwkundige typologie: ingetekend door Van der Kleij op basis afbeelding 13.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

2. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca. 1850

3. Gemeente Assendelft ca. 1866

4. Gemeente Koog aan de Zaan ca. 1869

5. Gemeente Krommenie ca. 1869

PROVINCIE NOORD HOLLAND
GEMEENTE KROMMENIE
Spoorweg
Straat en kunst weg
Gewone weg
Voetpad
Dijk en kade
Kerk
Molen
Krommeniedijk
Krommeniedijk
De Wijks
Krommenie Polder
Busch
KROMMENIE
Kerk
Schuitvaart
Kerk
Schuitvaart
Zaan
Zaan
Zaan

6. Gemeente Westzaan 1869

7. Gemeente Wormerveer 1867

639 Runders 3501 Inwoners

8. Gemeente Zaandam 1869

9. Gemeente Zaandijk ca. 1869

10. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca. 1912

11. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk 1943

12. Gemeenten Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk ca. 1946

13. Gemeente Zaanstad 1983

14. Gemeente Zaanstad 1991

15. Grenswijzigingen vanaf 1874

16. Landschapstypologie gemeente Zaanstad

17. Bodemgesteldheid gemeente Zaanstad

18. Waterstaatkundige indeling en afwatering ca. 1850

19. Waterstaatkundige indeling en afwatering ca. 1940

20. Wegenpatroon ca. 1850

21. Wegenpatroon ca. 1910

22. Wegenpatroon ca. 1940

23. Dijkenpatroon ca. 1850

Zaanstad

24. Dijkenpatroon ca. 1940

25. Spoorwegen

27. Sluizen bij Zaandam

1 Grote of Westersluis
2 Oude of Wormersluis
3 Duikersluis

Sluizen bij Zaandam, ca. 1905

1 Grote of Westersluis
2 Nieuwe of Wilhelminasluis

28. Ontwikkeling haven van Zaandam

1 Sluizen Zaandam
2 Oostzijder Kattegat
3 Voorzaan
4 Zijkanaal G (ca 1879)
5 Noordzeekanaal (1865-1872)
6 Balkenhaven Voorzaan (na 1883)
7 Nieuwe balken- en zeehaven (1910-11)
8 De Hem
9 Polder VII (ca 1873)
10 Achtersluispolder
11 Hembrug (na 1905)
12 Plaats oude Hembrug
13 Kanaal door Oostzijder Kattegat (1883)
14 Havenkom Voorzaan (na 1883)

29. Landschapsbeeld 1992

30. Stedebouwkundige typologie

Register

Obj	Adres	Huidige functie	Acc.nr.
Zaanstad/Zaandam			
001	J. Arnoldusstraat 37	School	0008531
002	Dominee Baxstraat 3; 3A; 3AA	Bedrijf; Woningen	0008532
003	Botenmakersstraat 2	Kantoor	0008533
004	Botenmakersstraat 16	Activiteitencentrum	0008534
005	Botenmakersstraat 108	Woonhuis	0008535
006	Botenmakersstraat 114	Kerk	0008536
007	Braakdijk BIJ 3	Schutsluis	0008537
008	Dam	Schutsluis	0008538
009	Dam	Monument (standbeeld)	0008539
010	Dam 2	Leegstaand	0008540
011	Dam 8	Cafe	0008541
012	Dam 9	Postkantoor	0008542
013	Dam 10	Leegstaand	0008543
014	Dam 28	Cafe	0008544
015	Dam 34	Kantoor	0008545
016	D. Doniastraat 18	School	0008546
017	Gedempte Gracht 40	Winkels (3)	0008547
018	Haaldersbroekdwarsstraat 3	Woonhuis	0008548
019	Haaldersbroekdwarsstr. 12	Boerderij	0008549
020	Haaldersbroek 7	Woonhuis	0008550
021	Haaldersbroek 26	Woonhuis	0008551
022	Frans Halsstraat 29	Soc. med. instell.	0008552
023	Hanenpad	Sluis	0008553
024	Hanenpad 2	Woonhuis	0008554
025	Havenstraat 71	School	0008555
026	Prins Hendrikkade 36	Woonhuis	0008556
027	Prins Hendrikplants. 4-32	Woningen	0008557
028	Herengracht 69	Woonhuis	0008558
029	Herengracht 89	Woonhuis	0008559
030	Herengracht 106	Kerk	0008560
031	Hogendijk 33	Oefenruimte; woonhuis	0008561
032	Hogendijk 43	Woonhuis	0008562
033	Hogendijk 102	Gemaal	0008563
034	Kalf BIJ 33	Transformatorhuisje	0008564
035	Kalf 160	Pastorie	0008565
036	Kalf 162	Kerk	0008566
037	Klampersstraat 1	Kantoor	0008567
038	Klauwershoek 2	café met bovenwoning	0008568
039	Konijnenpad 34 A	Woonhuis	0008569
040	Krimp 24 23	Museum	0008570
041	Krimp 25	Woonhuis	0008571
042	Langestraat 96	Woonhuis	0008572
043	Lindenlaan 2	School	0008573
044	Nassaustraat	Fabriek	0008574
045	Nassaustraat 2-16	Woningen	0008575
046	Nicolaasstraat 1	Kantoor	0008576
047	Nicolaasstraat BIJ 5	Lichtbaken	0008577
048	Noordse Bos 3	Woonhuis	0008578
049	Ooievaarstraat 12	Pakhuis	0008579
050	Ooievaarstraat 66; 68	Kantoor	0008580
051	Oostkade 26-32 27-31	Woningen	0008581
052	Oostzijde 12	Pastorie	0008582
053	Oostzijde 14	Kerk	0008583
054	Oostzijde 16	Woonhuis met praktijk	0008584

055	Oostzijde 18	School	0008585
056	Oostzijde 26	School	0008586
057	Oostzijde 33	Veilinggebouw	0008587
058	Oostzijde 36; 38	Dubbelvilla	0008588
059	Oostzijde 39	School	0008589
060	Oostzijde 40; 40 A	Dubbelwoning; kantoor	0008590
061	Oostzijde 41	Verffabriek	0008591
062	Oostzijde 42; 42 A	Dubbelwoning; kantoor	0008592
063	Oostzijde 44	Kantoor	0008593
064	Oostzijde 82	Kerk	0008594
065	Oostzijde 95	Fabriekscomplex	0008595
066	Oostzijde 157	Kantoor en woonhuis	0008596
067	Oostzijde BIJ 157	Pakhuis (?)	0008597
068	Oostzijde 193	Fabriekscomplex	0008598
069	Oostzijde 289; 289A; 289B	Bedrijfsverzamelgeb.	0008599
070	Oostzijde 300	Fabriek met kantoor	0008600
071	Oostzijde 319	Bergloods scheepswerf	0008601
072	Oostzijde 422	Balletschool	0008602
073	Parkstraat 25	Kerk	0008603
074	Parkstraat 60	Winkel	0008604
075	Czaar Peterstraat 1	Kantoor en bank	0008605
076	Czaar Peterstraat 16	Buurthuis	0008606
077	Provincialeweg 126	School	0008607
078	Reigerstraat 9	Pakhuis	0008608
079	Reigerstraat 18	Woonhuis	0008609
080	Reigerstraat 25	Woonhuis	0008610
081	Reigerstraat 36	Woonhuis	0008611
082	Reigerstraat 47; 49	Pakhuizen; Werkplaats	0008612
083	Rozengracht 8	Pakhuis en winkel	0008613
084	Savorin Lohmanstraat 7B	Kreativiteitscentrum	0008614
085	Sluispolderweg 53	Graanoverslag	0008615
086	Stationsstraat 4	Winkel woonhuis	0008616
087	Stationsstraat 13	Kerk	0008617
088	Stationsstraat 52	Woonhuis	0008618
089	Stationsstraat 53	Woonhuis	0008619
090	Stationsstraat 61	Kantoor (?)	0008620
091	Stationsstraat 85; 87	Bankkantoor;Woonhuis	0008621
092	Stationsstraat 92	Winkel met woonhuis	0008622
093	Stationsstraat 108	School	0008623
094	J. Sybrandsteeg 3	Filmtheater	0008624
095	A.S. Talmaplein 2; 4 1; 3	woningen	0008625
096	Troelstralaan	Transformatorhuisje	0008626
097	Tuinstraat 1	Bankkantoor	0008627
098	Vaartstraat 20	Villa	0008628
099	Valkstraat 14; 16	Woonhuis (?)	0008629
100	Vinkenstr. 36, 36A, 36B, 36C	Kantoren	0008630
101	Vinkenstraat 44	Ontmoetingscentrum	0008631
102	Volkspark	Park	0008632
103	Westzijde	Sluisbedieningshuisje	0008633
104	Westzijde 22	Kantoor	0008634
105	Westzijde 39	Café; Kunstencentrum	0008635
106	Westzijde 57	Kantoor	0008636
107	Westzijde 79	Praktijk; Kantoor	0008637
108	Westzijde 81	Woonhuis	0008638
109	Westzijde 85	Villa	0008639
110	Westzijde 87	Dubbelwoning	0008640
111	Westzijde 88	Villa-woonhuis	0008641
112	Westzijde 92	Winkel	0008642
113	Westzijde 96	Winkelwoonhuis	0008643
114	Westzijde 103	Fabriek	0008644
115	Westzijde 114	Bankkantoor	0008645

116	Westzijde 134	Woonhuis	0008646
117	Westzijde 138	Kantoor	0008647
118	Westzijde 142	Winkel en bovenwoning	0008648
119	Westzijde 145	Garagebedrijf	0008649
120	Westzijde 154	Kantoor; Woonhuis	0008650
121	Westzijde 155	Woonhuis	0008651
122	Westzijde 159 B	Woonhuis	0008652
123	Westzijde 173-179	Woningen	0008653
124	Westzijde 187	Woonhuis	0008654
125	Westzijde 213	Ambachtsschool	0008655
126	Westzijde 256	Pakhuis	0008656
127	Westzijde 278	Kantoor; Woning	0008657
128	Westzijde 346	Kantoor	0008658
129	Westzijde 428; 430; 432	Woningen	0008659
130	Westzijde; Zuideinde	Schutsluis	0008660
131	Wilhelminastraat 1	Wooneenheden	0008661
132	Wilhelminastraat 6	Kantoor	0008662
133	Zeemansstraat 7	Woonhuis	0008663
134	Zeemansstraat 32	Woonhuis	0008664
135	Zuiddijk 1	Kerktoren	0008665
136	Zuiddijk 131	Winkel	0008666
137	Zuiddijk 421; 423	Begraafplaats	0008667
138	J. Bestevaerstraat 60	Bedrijf; Kantoor	0008668
139	Boschjesstraat 2; 4	Kantoor; Wooneenheden	0008669
140	Boschjesstraat 64; 66	School	0008670
141	Boschjesstraat 113	Pastorie	0008671
142	Boschjesstraat 115	Kerk	0008672
143	Breestraat 92; 94	Winkel;Woningen	0008673
144	Hoogstraat 10	Leegstaand (ruine)	0008674
145	Hoogstraat 14	Villa	0008675
146	Hoogstraat 17	Villa	0008676
147	Hoogstraat 20	Kantoor; Woonhuis	0008677
148	Hoogstraat 48; 50	Dubbelvilla	0008678
149	Lagedijk 3	Kantoor	0008679
150	Lagedijk 33	Buurthuis	0008680
151	Lagedijk 34	Kerk	0008681
152	Lagedijk 41	onbekend	0008682
153	Leliestraat 4	Trafohuisje	0008683
154	Raadhuisstraat 38	Kantoor	0008684
155	Raadhuisstraat 86	Buurthuis; Politiebur.	0008685
156	De Ruijterstraat 2	Winkelwoonhuis	0008686
157	Stationsplein	Station	0008687
158	Stationsstraat 35	Woonhuis	0008688
159	Stationsstraat 80	Postkantoor	0008689
160	Vermaningstraat 16	Fabriek	0008690
161	Wilhelminastraat 2	Winkel/woning	0008691
162	Zuideinde 42 A	Toonzaal	0008692
163	Zuideinde 42 A	Garagebedrijf	0008693
164	Zuideinde 44 F	Opslagplaats (hout)	0008694
165	Zuideinde 48; 48 A	Winkel; Woning	0008695
166	Zuideinde 83	Bejaardentehuis	0008696
167	Zuideinde 122	Woonhuis	0008697
168	Zwaanstraat	Kiosk	0008698

Zaanstad/Zaandijk

169	Guisweg 34	Begraafplaats	0008699
170	Guisweg 55	Woning	0008700
171	Guisweg 61	Woning	0008701
172	Guisweg 63	Woning	0008702
173	Hazepad 79	Boerderij	0008703

174	Hazepad 81	Woning	0008704
175	Kerkplein	Café, speelzaal	0008705
176	Lagedijk 24	Kerk en woning	0008706
177	Lagedijk 33	Verzekeringskantoor	0008707
178	Lagedijk 60	Villa	0008708
179	Lagedijk 76	Villa	0008709
180	Lagedijk 82	Villa	0008710
181	Lagedijk 98	Woonhuis	0008711
182	Lagedijk 126	Kantoor (?)	0008712
183	Lagedijk 145	Gemaal pldr Westzaan	0008713
184	Lagedijk 168	Villa	0008714
185	Lagedijk 188	Kantoor	0008715
186	Parklaan 1	Kerk	0008716
187	Tuinkade 28BIJ	Trafohuisje	0008717
188	Tuinstraat 1; 3; 5	Woningen	0008718
189	Tuinstraat 11	Woning	0008719
190	Tuinstraat 23	Woning	0008720
191	Tuinstraat 27	School	0008721
192	Zaagselpad	Trafohuisje	0008722
193	Zaagselpad 1	Personeelsgebouw	0008723

Zaanstad/Wormerveer

194	Acacialaan 10	Tandartsenpraktijk	0008724
195	Beukenweg 8	School	0008725
196	Bilitonkade 32-40 31-39	Woningen	0008726
197	Dubbele Buurt 10	Kantoor	0008727
198	Dubbele Buurt 18; 18 A-G	Appartementen	0008728
199	Hennepad 15	Woning	0008729
200	Javastraat 5A; 7 A	Woningen	0008730
201	Javastraat 43 A	Studio	0008731
202	Karnemelksepad 2	Restaurant/café	0008732
203	Karnemelksepad 4; 6	Boerderij	0008733
204	Krommenieerpad 84	Opslag (?)	0008734
205	Krommenieerweg 56	Woning	0008735
206	Krommenieerweg 58; 60	Dubbelwoning	0008736
207	Krommenieerweg 96; 98	Dubbelwoning	0008737
208	Krommenieerweg 100; 102	Dubbelwoning	0008738
209	Krommenieerweg 282-292	Dubbelwoningen	0008739
210	Marktstraat	Begraafplaats	0008740
211	Marktstraat 2	Pastorie	0008741
212	Marktstraat 4	Kerk	0008742
213	Marktstraat 22	School	0008743
214	Marktstraat 66 A	Cacaofabriek	0008744
215	Marktstraat 91	Woonhuis	0008745
216	Marktstraat BIJ 91	Transformatorhuisje	0008746
217	Marktstraat 106BIJ	Leegstaand (?)	0008747
218	Marktstraat 112	Woonhuis	0008748
219	Marktstraat 120; 122	Dubbelwoning	0008749
220	Noordeinde	Houtloodsen	0008750
221	Noordeinde 6	Woonhuis	0008751
222	Noordeinde 8 9	Winkel en woning	0008752
223	Noordeinde 53	Woonhuis	0008753
224	Noordeinde 66BIJ	Geen	0008754
225	Plein 13 1	Handelsonderneming	0008755
226	De Ruyterkade 2-8 1-9	Woningen	0008756
227	Schoolpad 33	Woning	0008757
228	Sluispad 13	Woonhuis	0008758
229	Sluispad 15	Werkplaats, woningen	0008759
230	Steynstraat 10	Woonhuis	0008760
231	Wandelweg	Park	0008761

232	Wandelweg 7	Kantoor (GAK)	0008762
233	Wandelweg 19	School	0008763
234	Wandelweg 53	Parkwachterswoning	0008764
235	Warmoesstraat 2A; 4	Drukkerij; Woningen	0008765
236	Wattstraat 22	Kerk	0008766
237	Weverstraat 26	onbekend	0008767
238	Zaandijkerweg 5	Fabrieksgebouw	0008768
239	Zaanweg 2 1; 3	Woningen	0008769
240	Zaanstraat 4	Winkel	0008770
241	Zaanweg 12	Pakhuis	0008771
242	Zaanweg 46	Villa	0008772
243	Zaanweg 47 A t/m N	Appartementen	0008773
244	Zaanweg 48	Kantoor	0008774
245	Zaanweg 49	Kantoor (?)	0008775
246	Zaanweg 50	Woonhuis	0008776
247	Zaanweg 51	School	0008777
248	Zaanweg 57	Kerk	0008778
249	Zaanweg 59	Peuterspeelzaal	0008779
250	Zaanweg 65	Kantoor	0008780
251	Zaanweg 66	Kantoor (?)	0008781
252	Zaanweg 76TO	Trafohuisje	0008782
253	Zaanweg 94	Hotel-restaurant	0008783
254	Zaanweg 102	Woonhuis	0008784
255	Zuideinde 12	Leegstaand	0008785
256	Zuideinde 19	Pakhuis (?)	0008786
257	Zuideinde 23	Woonhuis	0008787

Zaanstad/Krommenie

258	Agathepark	Park met muziektent	0008788
259	Badhuislaan 2	Kantoor	0008789
260	Heiligeweg 58/60	Dubbelwoning	0008790
261	Heiligeweg 79	Woonhuis	0008791
262	Prins Hendrikstr. 15; 17; 19	Woningen	0008792
263	Prins Hendrikstraat 28	Woonhuis	0008793
264	Kuyperkade 5	Verenigingsgebouw	0008794
265	Noorderhoofdstraat 34BIJ	Garage	0008795
266	Noorderhoofdstraat 65	Kerk	0008796
267	Noorderhoofdstraat 134	Woonhuis	0008797
268	Noordervaartdijk 10	Fabriek	0008798
269	Noordervaartdijk 20	Gemaal en woonhuis	0008799
270	Noordervaartdijk 20BIJ	Schutsluis	0008800
271	Noordervaartdijk 26 27	Gemaal	0008801
272	Noordervaartdijk 28	Woning	0008802
273	Padlaan 12	Sociëteit	0008803
274	Padlaan 22	Koninkrijkszaal	0008804
275	Padlaan 46; 48; 50	Woningen	0008805
276	Padlaan 60	Woonhuis	0008806
277	Padlaan 62; 64	Dubbelwoning	0008807
278	Provinciale Weg	Ophaalbrug	0008808
279	Vlusch 14	Woning	0008809
280	Weiver 1	Verkoopruimte	0008810
281	Weiver 37	Werkplaats	0008811
282	Weiver 48	Woonhuis	0008812
283	Weiver 78	Woonhuis	0008813
284	Wilhelminastraat 82; 84	Woonhuizen	0008814
285	Wilhelminastraat 88	Leegstaand	0008815
286	Zonnelaan 1	onbekend	0008816
287	Zonnelaan 2	Woningen; Speelzalen	0008817
288	Zuiderhoofdstraat	onbekend	0008818
289	Zuiderhoofdstraat 59; 61	Dubbelvilla	0008819

290	Zuiderhoofdstraat 91	Café Restaurant	0008820
291	Zuiderhoofdstraat 151	Politiebureau	0008821
292	Zuidervaartdijk	Fabriek	0008822
293	Zuidervaartdijk 34	Dubbelwoning	0008823

Zaanstad/Westzaan

294	J.J. Allanstraat 158	Boerderij (?)	0008824
295	J.J. Allanstraat 175	Boerderij	0008825
296	J.J. Allanstraat 185	Kerk	0008826
297	J.J. Allanstraat 266	Diverse bedrijfjes	0008827
298	J.J. Allanstraat 271; 273	Dubbelwoning	0008828
299	J.J. Allanstraat 301	Boerderij	0008829
300	J.J. Allanstraat 314	Boerderij	0008830
301	J.J. Allanstraat 355; 357	Winkel en woning	0008831
302	J.J. Allanstraat 423	Boerderij	0008832
303	J.J. Allanstraat 463	Kerk	0008833
304	Groene Jagerstraat 2	Kerk	0008834
305	Kerkbuurt 19	Woonhuis	0008835
306	Kerkbuurt 26	Woonhuis	0008836
307	Kerkbuurt 32	Woonhuis	0008837
308	Kerkbuurt 36; 38	Postkantoor; Woning	0008838
309	Middel 156	Villa	0008839
310	Overtoom 64	Kantoor	0008840
311	Parkstr. 14-20 17-27; 37; 39	Dubbelwoningen	0008841
312	Watermolenstraat 21	Werkplaats	0008842
313	Zeilenmakersstraat 2	In verbouwing	0008843
314	Zuideinde 18; 20BIJ	Garage	0008844
315	Zuideinde 87	Winkel/woonhuis	0008845
316	Zuideinde 120	Praktijk met woning	0008846
317	Zuideinde 187	Woonhuis	0008847
318	Zuideinde 193; 195	Boerderij	0008848
319	Zuideinde 257; 259	Dubbelwoonhuis	0008849

Zaanstad/Nauerna

320	Nauerna 13	Gemaal	0008850
321	Nauerna 30	Woning	0008851

Zaanstad/Assendelft

322	Communicatieweg (west) 3	Woning	0008852
323	Communicatieweg (west) 8	Woning	0008853
324	Communicatieweg (west) 11	Woning	0008854
325	Dorpsstraat BIJ 1	Trafohuisje	0008855
326	Dorpsstraat 16	Boerderij	0008856
327	Dorpsstraat 27	Woning met schuur	0008857
328	Dorpsstraat 34	Werkplaats/magazijn	0008858
329	Dorpsstraat 69	Stal	0008859
330	Dorpsstraat 75	Boerderij	0008860
331	Dorpsstraat 80	Boerderij	0008861
332	Dorpsstraat 108	Boerderij	0008862
333	Dorpsstraat 114	Woning	0008863
334	Dorpsstraat 116	Woning	0008864
335	Dorpsstraat 120	Boerderij	0008865
336	Dorpsstraat 123	Boerderij	0008866
337	Dorpsstraat 181	Boerderij	0008867
338	Dorpsstraat 224	Smidse; Woning	0008868
339	Dorpsstraat 229	Werkplaats	0008869
340	Dorpsstraat 248	Woning	0008870
341	Dorpsstraat 260	Boerderij	0008871

342	Dorpsstraat 268	Boerderij	0008872
343	Dorpsstraat 272; 272 A	Woningen	0008873
344	Dorpsstraat 290	Woonhuis; stolpschuur	0008874
345	Dorpsstraat 317; 319; 321	Woningen	0008875
346	Dorpsstraat 342	Winkel; Woning	0008876
347	Dorpsstraat 364	Kerk	0008877
348	Dorpsstraat 369	Woning doktersprakt.	0008878
349	Dorpsstraat 370	Politiebureau e.d.	0008879
350	Dorpsstraat 371; 373	Dubbelwoning	0008880
351	Dorpsstraat 375	Hotel; Woning	0008881
352	Dorpsstraat 398	Woning	0008882
353	Dorpsstraat 400	Woning	0008883
354	Dorpsstraat 415	Boerderij	0008884
355	Dorpsstraat 467	Woning	0008885
356	Dorpsstraat 469	Boerderij	0008886
357	Dorpsstraat 475	Boerderij	0008887
358	Dorpsstraat 564	Boerderij	0008888
359A	Dorpsstraat 570	Kerk	0008889
359B	Dorpsstraat 570	Pastorie	0008890
360	Dorpsstraat 601	Boerderij	0008891
361	Dorpsstraat 620	Woning	0008892
362	Dorpsstraat 628	Boerderij	0008893
363	Dorpsstraat 675; 675 A	Praktijk	0008894
364	Dorpsstraat 682; 684	Woning; (?)	0008895
365	Dorpsstraat 685; 687	Dubbelwoning	0008896
366	Dorpsstraat 691	Boerderij	0008897
367	Dorpsstraat 695	Boerderij	0008898
368	Dorpsstraat 736	Boerderij	0008899
369	Dorpsstraat 829	Boerderij	0008900
370	Veenpolderdijk 4 A	Atelier/expositie	0008901
371	Veenpolderdijk 6TO	Trafohuisje	0008902
372	Veenpolderdijk 9 of 11 (?)	Boerderij	0008903
373	Veenpolderdijk 32	Woning met garage	0008904

Zaanstad/West-Knollendam

374	Piet Kuiperlaan BIJ 77	Hulpgemaal	0008905
375	Schouwstraat 18	Woning	0008906
376	West-Knollendam 71	Woning	0008907
377	West-Knollendam 91	Woning	0008908
378	West-Knollendam 92	Buurtcentrum	0008909

Zaanstad/Krommeniedijk

379	Krommeniedijk 1	Woning	0008910
380	Krommeniedijk 95	Boerderij	0008911
381	Krommeniedijk 113	Leegstaand	0008912
382	Krommeniedijk 118TO	Brandweergarage	0008913
383	Krommeniedijk 157	Woning	0008914
384A	Krommeniedijk 168TO	Gietijzeren koker	0008915
385	Krommeniedijk 184	Woning	0008916
386	Krommeniedijk 188	Woonhuis	0008917
387	Krommeniedijk 189	Woning	0008918
384B	Krommeniedijk BIJ 189	Onbekend	0008919
384C	Krommeniedijk BIJ 189	Doorvaartbeschoeiing	0008920
390	Krommeniedijk 190	Woning	0008921
391	Krommeniedijk 191	Boerderij	0008922
392	Krommeniedijk 192	Boerderij	0008923

Zaanstad/Buitengebied

393	Assendelver Zeedijk 5	Boerderij	0008924
399E	Assendelver Zeedijk ong.	Terrein	0008925
399C	Assendelver Zeedijk BIJ 7	Museum	0008926
399D	Assendelver ZeedijkBIJ 11A	onbekend	0008927
394	Blokschaaf 2; 2A; 4; 6	Woningen	0008928
395	Communicatieweg (oost) 12	onbekend	0008929
396	Pieter Ghijssenlaan	Woningen en kantoor	0008930
397	Hemkade 2	Fabriek	0008931
398	Hemkade 29	Woning	0008932
399A	Kanaalweg BIJ	Fietspad	0008933
400	Kanaalweg 6	Boerderij	0008934
399B	Kanaalweg BIJ 15	Munitieopslag (?)	0008935
401	Kanaaldijk 16	Boerderij	0008936
402	Nauernasche Vaartdijk 32	Woonhuis	0008937
403	Nauernasche Vaartdk 32 BIJ	Sluis en brug	0008938
404	Nauernasche Vaartdk 74; 75	Dubbelwoning	0008939
405	Overtoom	Dijkpalen	0008940
406	Overtoom 32	Winkel	0008941
407	Provinciale Weg 1	Woonhuis	0008942
408	Provinciale Weg 2	Gemaal	0008943
409	Provinciale Weg	Brug	0008944
410	Vaartdijk 25	Boerderij	0008945
411	Vaartdijk 27	Studio	0008946
412	Vaartdijk BIJ	Sluis	0008947
413	Westzanerdijk	Trafohuisje	0008948
414	Westzanerdijk 312BIJ	Begraafplaats	0008949
415	Westzanerdijk 510; 512	Dubbelwoning	0008950
416	Westzanerdijk 532	Sluiswachterswoning	0008951
417	Zuiderweg	Watermolen	0008952

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
J.H.M.R. van Draaijen, J.A. van der Hoeve en E. van der Kleij
Afdeling Cultuur en Educatie, Cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, augustus 1993

Zaanstad